

GULAG

HISTORIE

„Gulag je velkolepý úspěch, mistrovské dílo o sovětských dějinách a vlastně jeden z velkých historických eposů naší doby. Anne Applebaum s hlubokou morální čistotou líčí nejen celou hrůzu těchto táborů nucené práce - ruského odkazu státně prováděné genocidy - ale i neméně šokující globální zapomnění na miliony lidí, kteří tam zahynuli.“

- Iris Chang, autorka *The Rape of Nanking: The Forgotten Holocaust of World War II*

„Práce Anne Applebaum je velmi lidská, velmi čtivá, bohatá na detaily a velice strhující, a zároveň poskytuje celkový přehled o strašlivém a obrovském fenoménu Gulagu. Překvapivý příběh znovu ožívá novým způsobem, v němž se hluboký prožitek snoubí ze zasvěcenou znalostí.“

- Robert Conquest, autor knih *Stalin* a *The Great Terror*

„Úžasná práce, která se nadlouho stane památkou nesčetných obětí Gulagu a zahanbí mnohé z těch, kdo dříve Gulag popírali.“

- Zbigniew Brzezinski, poradce prezidenta Cartera pro národní bezpečnost

„Gulag od Anne Applebaum je první současné vědecké dílo o ústřední teroristické instituci sovětského režimu. Je vynikající nejen rozsahem výzkumu pramenů, do té doby neznámých, ale také lidským vyličením obětí té naprosto nelidské instituce.“

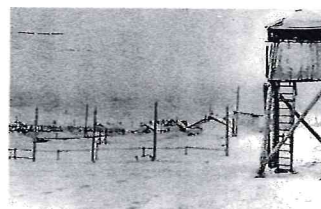
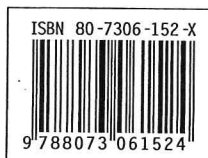
- Richard Pipes, emeritní profesor historie na Harvard University

„Gulag: Historie kombinuje pečlivé bádání s bezpočtem líčení pamětníků, takže objasňuje temný svět, ve kterém za nevýslovných podmínek zmizely miliony lidí. Každý, kdo se ptá, proč jsme bojovali ve studené válce, tam najde odpověď.“

- Henry A. Kissinger, bývalý ministr zahraničí USA

„Gulag Anne Applebaum je důležitá kniha. Autorčiny dlouholeté pečlivé vědecké výzkumy poskytly bohatství fascinujících podrobností, aby mohla vytvořit tento děsivý a nezapomenutelný příběh.“

- Antony Beevor, autor knihy *Stalingrad* a *Berlín*

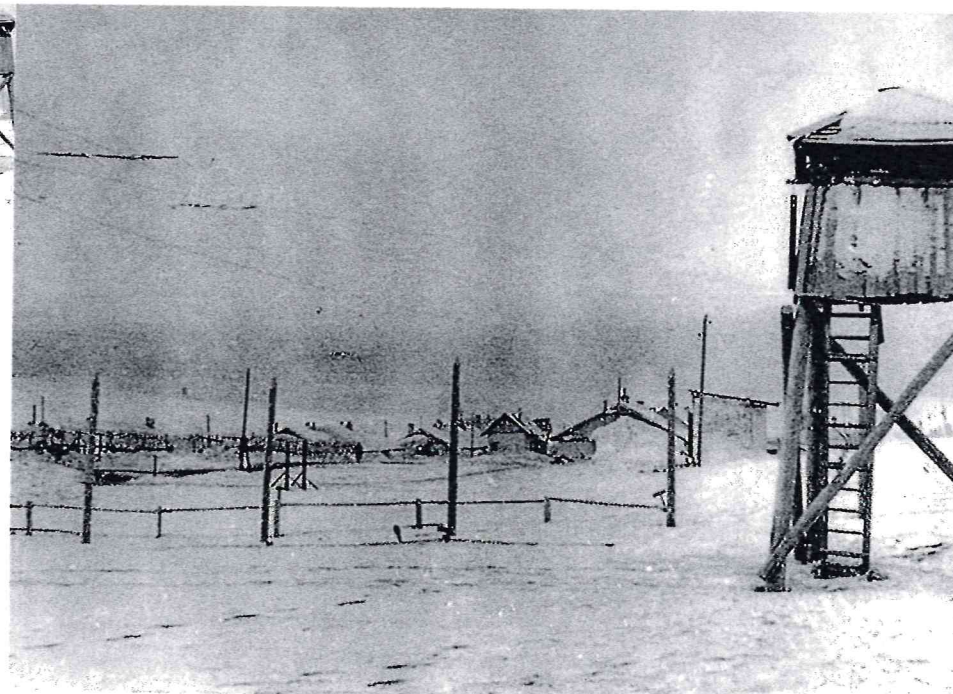

ANNE
APPLEBAUM

GULAG

HISTORIE

BETA-DOBROVSKÝ
& ŠEVČÍK

РОНА ОНТ'а АНН-ПЛЕБАУМ И А.Т.

GULAG

HISTORIE

ANNE APPLEBAUM

Pulitzerova cena za rok 2004

Gulag – obrovské množství sovětských koncentračních táborů – byl systém represí a trestů, jehož racionalizované zlo a institucionalizovaná nelidskost soutěžily s holocaustem.

Do světového povědomí vstoupil Gulag v roce 1972, poté, co vyšla rozsáhlá práce, kterou z vyprávění o sovětských táborech sestavil Alexandr Solženicyn - Souostroví Gulag. Od zhroutení Sovětského svazu byly v Rusku i na Západě uveřejněny desítky memoárů a nových studií, zabývajících se různými aspekty tohoto systému. Anne Applebaum nyní předkládá s použitím těchto nových pramenů i svých původních historických výzkumů první plně zdokumentované dějiny systému sovětských táborů - od jeho počátků za ruské revoluce po rozpad v době glasnosti. Její kniha je velikým badatelským výkonem a morálním zúčtováním, které umísťuje Gulag tam, kam patří: do centra našeho porozumění komplikovaným dějinám 20. století.

Anne Applebaum především chronologicky popisuje dějiny táborů a logiku, která vedla k jejich vytvoření, rozšiřování a udržování. Gulag byl založen po ruské revoluci v roce 1918. V roce 1929 Stalin osobně rozhodl o rozšíření táborového systému, aby využil nucené práce k urychlení sovětské industrializace a také k využití přírodních zdrojů na území těžko obyvatelných vzdálených severních oblastí. Koncem třicátých let byly pracovní tábory zřízeny ve všech dvanácti časových pásmech Sovětského svazu. Za války se systém rozšiřoval dál, až začátkem padesátých let dosáhl vrcholu. Od roku 1929 do Stalinovy smrti v roce 1953 prošlo tímto mohutným systémem na osmnáct milionů lidí.

Asi čtyři a půl milionu se jich nikdy nevrátilo.

Gulag však nebyl jen ekonomická instituce. Časem se stal státem ve státě, takřka odlišnou civilizací s vlastními zákony, zvyky, folklorem, slangem a morálkou. Anne Applebaum také postupně předvádí, jak vypadal život v tomto stínovém státě: jak vězňové pracovali, jak jedli, jak žili a umírali, jak přežívali. Zkoumá jejich vězňovce a dozorce, hrůzy transportu v dobytých vagonech, podivnou povahu sovětského zatýkání a soudů, dopad druhé světové války, vztahy mezi různými národnostními a náboženskými skupinami, a také útky i mimořádné vzpoury, které se odehrály v padesátých letech. Uzavírá pak uvažováním o nepříjemné otázce, proč Gulag zůstával v historické paměti Sovětského svazu i Západu téměř neviditelný.

Kniha *Gulag: Historie* se nepochybně stane mezníkem historického vzdělání a nepostradatelným příspěvkem ke složitému, stále pokračujícímu a nezbytnému hledání pravdy.

ANNE APPLEBAUM je autorka a členka redakční rady novin *Washington Post*. Absolvovala Yale a Marshall Scholar a pracovala jako zahraniční redaktorka *Spectatoru* (Londýn), jako varšavská dopisovatelka *Economistu*, a přispívala do onlinového časopisu *Slate* a do několika britských novin. Její práce vycházely také v *New York Review of Books*, ve *Foreign Affairs*, ve *Wall Street Journal* a dalších periodikách. Žije s manželem Radkem Sikorským a dvěma dětmi ve Washingtonu, D.C.

Kapitola 4

Bělomořský kanál

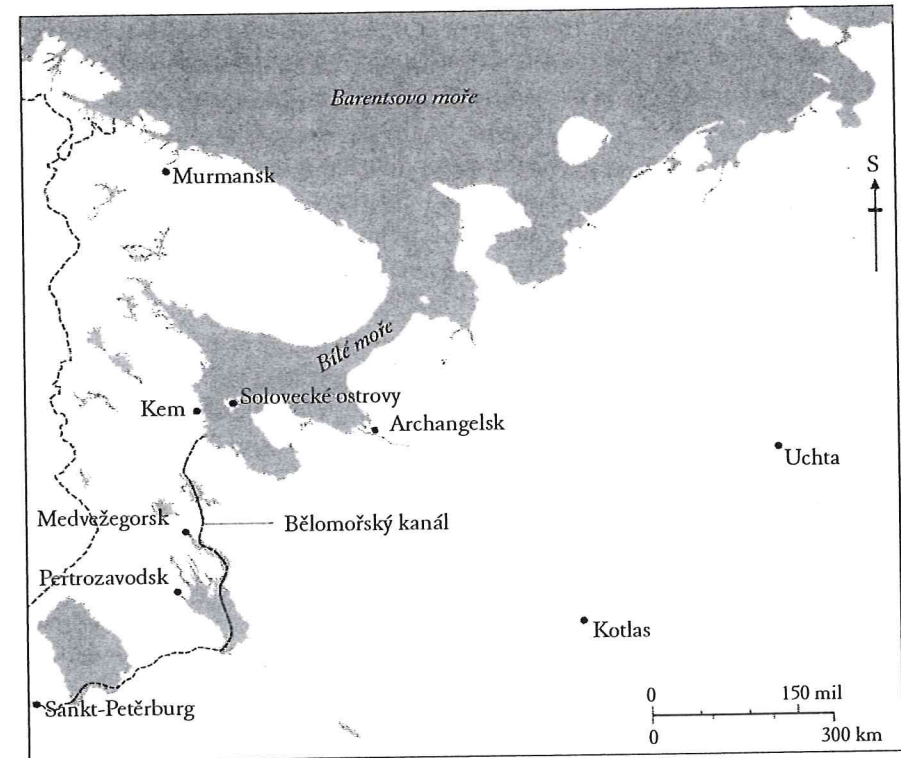

*Tam, kde dřímaly vody a mechové útesy,
díky síle práce
budou stát továrny
a vyrostou města.
Vztyčí se komíny
pod severním nebem,
budovy se rozzáří světly
knižoven, divadel a klubů.*

– Medvedkov, vězeň na Bělomořském kanále, 1934¹

Nakonec byla při jednání Jansonovy komise vznesena jedna jediná námitka, která vyvolala nějaký další zájem. I když si Stalin a jeho nohsledi byli jisti, že velký sovětský národ překoná nedostatek silnic, i když měli pramálo pochyb, pokud šlo o použití vězňů k otročké práci, byli výjimečně citliví na jazyk, jaký používali cizinci, když o jejich vězeňských táborech v zahraničí psali.

Cizinci totiž – v rozporu s obecným míněním – ve skutečnosti v té době popisovali sovětské vězeňské tábory dost často. Koncem dvacátých let se toho na Západě o sovětských koncentračních táborech všeobecně vědělo celkem hodně, možná víc, než se obecně vědělo koncem čtyřicátých let. Velké články o sovětských vězeních vycházely v německém, francouzském, britském a americkém tisku, a to zejména v levicovém tisku, který měl rozsáhlé kontakty s uvězněnými ruskými socialisty.² V roce 1927 uveřejnil francouzský spisovatel Raymond Duguet překvapivě přesnou knihu o Soloveckých ostrovech, *Un Bagne en Russie Rouge (Vězení v rudém Rusku)*, kde bylo popsáno všechno – od osobnosti Naftalije Frenkela po komáří mučení. Gruzínský bělogvardějský důstojník S. A. Malsagov, kterému se podařilo utéci ze Soloveckých ostrovů a dostat se přes hranice, uveřejnil v Londýně roku 1926 jiný popis Soloveckých ostrovů, *Island Hell (Pečelný ostrov)*. V důsledku rozšířených pověstí o sovětském zneužívání práce vězňů dokonce Britská společnost proti otroctví zahájila v té věci vyšetřování a vypracovala zprávu odsuzující důkazy o kurdějích a týráních.³ Jeden francouzský senátor napsal hojně citovaný článek založený na svědectví ruských uprchlíků, ve kterém srovnával situaci

Bělomořský kanál, severní Rusko, 1932–33

v Sovětském svazu s nálezy Společnosti národů při vyšetřování otroctví v Libérii.⁴

Po rozšíření táborů v letech 1929 a 1930 se však zahraniční zájem o tábory změnil, vyhýbal se osudu socialistických vězňů a místo toho se soustředil na ekonomickou hrozbu, jakou tábory mohly být pro západní hospodářské zájmy. Ohrožené společnosti a odborové svazy se začaly organizovat. Zejména v Británii a ve Spojených státech rostl tlak na bojkot levnějšího sovětského zboží, vyráběného údajně nucenou prací. Paradoxně toto hnutí za bojkot zastínilo celý problém v očích západní levice, která zvláště v Evropě stále ruskou revoluci podporovala, i když mnozí její vůdcové byli znepokojeni osudem svých socialistických bratří. Například britská labouristická strana proti zákazu sovětského zboží protestovala, protože jí byly podezřelé motivy společností, které ho prosazovaly.⁵

Avšak odbory ve Spojených státech, a zejména Americká federace práce (American Federation of Labor, AFL) vystoupily na podporu bojkotu. Americký celní zákon z roku 1930 předepisoval, že „Žádné zboží... vytěžené, vyrobené nebo zpracované... vězeňskými pracovními silami nebo/a nucenou prací... nemá prá-

vo vstupu do žádného přístavu ve Spojených státech.“⁶ Na tomto základě americké ministerstvo financí zakázalo dovoz sovětských klád a podobného zboží.

I když americká vláda zákaz nepodpořila, a tak trval jen týden, diskuse o problému pokračovala.⁷ V lednu 1931 se sešel stálý výbor amerického Kongresu kontrolující finanční zákonodárství, aby posoudil zákony „vztahující se k zakazu zboží vyrobeného v Rusku nucenou prací“.⁸ 18., 19. a 20. května vyšla v londýnských *The Times* série překvapivě podrobných článků o nucené práci v Sovětském svazu, kterou uzavíralo redakční odsouzení nedávného rozhodnutí britské vlády o diplomatickém uznání Sovětského svazu. Půjčovat Rusku peníze, psali autoři, znamenalo vkládat „větší moc do rukou těch, kteří neskrývané pracují na jejím [tj. britské vlády] svržení a na zničení Britského impéria“.

Sovětský režim vzal hrozbu bojkotu skutečně velmi vážně a přijal mnohá opatření, aby přerušení přítoku tvrdé měny do země zabránil. Některá z těch opatření byla kosmetická: Jansonova komise například nakonec vypustila ze všech svých veřejných prohlášení výraz *konclager* čili „koncentrační tábor“. Od 7. dubna 1930 všechny oficiální dokumenty označovaly sovětské koncentrační tábory jako *ispravitelno-trudovyje lagerja* (ITL), čili „nápravně-pracovní tábory“. V budoucnu se žádný jiný termín nepoužíval.⁹

Táborové úřady provedly další kosmetické změny přímo v terénu, především v dřevařském průmyslu. V jedné chvíli OGPU pozměnil svou smlouvu s karelským dřevařským koncernem Karellis, takže to vypadalo, jako kdyby už nebyli zaměstnáváni vězňové. V té době bylo 12 090 vězňů z táborů OGPU formálně „přemístěno“. Ve skutečnosti pracovali dál, ale jejich přítomnost skryl úřední švindl.¹⁰ Hlavním zájmem sovětského vedení znovu bylo zdání a nikoli skutečnost.

Jinde byli vězňové pracující v dřevorubeckých táborech skutečně vystředáni svobodnými pracovníky – nebo častěji vysídlenými „osadníky“, kulaky, kteří neměli na vybranou o nic víc než vězni.¹¹ Podle autorů různých pamětí tato výměna někdy proběhla doslova přes noc. Finský obchodník George Kitchin, který strávil v táborech OGPU čtyři roky, než byl za pomoci finské vlády propuštěn, napsal, že těsně před návštěvou zahraniční delegace

přišel od vedení v Moskvě tajný šifrovaný telegram s pokynem, abychom tábor během tří dnů úplně zlikvidovali, a to tak, aby nezůstala žádná stopa... na všechna pracoviště se posílaly telegramy, aby během čtyřiařiceti hodin zastavila činnost, shromáždila uvězněné v evakuačních centrech, a aby zahladili známky, že jde o trestní tábory, jako plot z ostnatého drátu, strážní věže a vývěsní tabule; aby se všichni úředníci oblékli do civilních šatů, stráže byly odzbrojeny a čekalo se na další pokyny.

Kitchina a několik tisíc dalších vězňů odvedli do lesa. Byl přesvědčen, že během této a několika dalších nocí evakuace zemřelo víc než 1 300 vězňů.¹²

V březnu 1931 tehdejší předseda rady lidových komisařů Molotov věřil, že v sovětském dřevařském průmyslu už nepracují žádní vězňové – nebo aspoň žádní viditelní vězňové – a pozval všechny zahraniční zájemce, aby přijeli na návštěvu a podívali se.¹³ Pár už jich tam bylo: archivy komunistické strany Karélie zachycují v roce 1929 přítomnost dvou amerických novinářů, „soudruha Duranta a soudruha Wolfa“, amerických příspěvatelů sovětské tiskové agentury TASS a také „radikálních novin“. Ti dva byli uvítáni přednesem dělnické hymny *Internacionály* a soudruh Wolf slíbil, že „řekne americkým pracujícím, jak pracujícím v Sovětském svazu žijí a jak budují nový život“. Nebylo to poslední takové kaširované vystoupení.¹⁴

Přestože se tlak na bojkot v roce 1931 zhroutil, západní kampaň proti sovětské otrocké práci nebyla úplně bezvýsledná: Sovětský svaz byl a zůstal velmi citlivý na svůj obraz v zahraničí dokonce i za Stalina. Někteří, mimo jiné historik Michael Jakobson, dnes uvažují o tom, že onen bojkot mohl představovat důležitý faktor, který stál za jinou, větší změnou politiky. Dřevařské podnikání, které vyžadovalo velké množství nekvalifikovaných pracovních sil, byl ideální způsob použití vězňů. Ale vývoz dřeva byl jedním z hlavních sovětských zdrojů tvrdé měny a nemohl být vystaven riziku nějakého dalšího bojkotu. Bylo nutné poslat vězně jinam – nejlépe někam, kde jejich přítomnost bude možné oslavovat, nebude ji potřeba skrývat. Možností vůbec nebyl nedostatek, ale jedna se Stalinovi obzvlášť zamlouvala: budování obrovského průplavu z Bílého do Baltského moře krajinou, jejíž podloží většinou tvořila samá žula.

V dobových souvislostech nebyl Bělomořský kanál – v ruštině *Belomorčkanal* nebo zkráceně *Belomor* – výjimečný. Když se začínal stavět, začal už Sovětský svaz realizovat několik podobně velkých a podobně pracovních náročných projektů, k nimž patřily největší ocelářské závody na světě v Magnitogorsku, obrovské traktorové a automobilové závody a rozlehlá nová „socialistická města“ umístovaná doprostřed močálů. Přesto i mezi jinými projevy gigantomanie třicátých let Bělomořský kanál vyniká.

Především kanál představoval, jak mnozí Rusové věděli, splnění velmi starého snu. První plány na vybudování takového kanálu byly načrtnuty v osmnáctém století, kdy carští obchodníci hledali způsob, jak dostat lodě se dřevem a nerosty ze studených vod Bílého moře do obchodních přístavů Baltu, aniž by musely absolvovat dlouhou, třístadesmdesátimílovou pouť Severním oceánem podél dlouhého norského pobřeží.¹⁵

Byl to také projekt mimořádně, až riskantně ambiciózní, a možná proto se o něj předtím nikdo nepokusil. Postavit kanál vyžadovalo vykopat 141 mil a vybudovat pět přehrad a čtrnáct plavebních komor. Sovětské projektanti měli v úmys-

lu stavět s použitím nejjednodušší možné techniky, a to v před-průmyslové, odlehle severní oblasti, která nikdy nebyla pořádně prozkoumaná, a řečeno slovy Maxima Gorkého, byla „hydrologická terra incognita“.¹⁶ To všechno však mohlo patřit k věcem, které Stalina na projektu lákaly. Chtěl technický triumf, jakého starý režim nikdy nedosáhl, a chtěl ho tak rychle, jak to půjde. Požadoval nejen aby byl kanál postaven, ale také aby byl postaven za dvacet měsíců. Až bude dokončen, ponese jeho jméno.

Stalin byl hlavní prosazovatel Bělomořského kanálu – a Stalin si výslovně přál, aby kanál byl postaven vězeňskou prací. Ještě před stavbou zuřivě odmítl ty, kdo zpochybňovali, zda je při poměrně malém rozsahu provozu na Bílém moři tak nákladný projekt opravdu nezbytný. „Řekl jsem,“ napsal Molotovovi, „že Rykov a Kviring chtějí záležitost Severního kanálu potopit navzdory rozhodnutí politbyra. Měli by být pod nějakou záminkou odvoláni a mělo by se jim pohrozit.“ Při zasedání politbyra, na němž se o kanálu jednalo, Stalin také napsal hněvivou narychlo načmáranou poznámku, která vypovídá o jeho důvěře v práci vězňů: „Pokud jde o severní úsek kanálu, hodlám se spolehnout na GPU [vězeňskou práci]. Zároveň musíme určit někoho, kdo ještě znovu přepočítá výlohy na stavbu první etapy... Příliš mnoho.“¹⁷

Stalinův zvýšený zájem se neudržel v tajnosti. Po dokončení kanálu jeho nejvyšší vedení přičítalo Stalinovi ke cti jak „statečnost“ při závazku vybudovat tohoto „hydrotechnického obra“, tak i „obdivuhodný fakt, že tuto práci neuskutečnily obyčejné pracovní síly“.¹⁸ Stalinův vliv lze také pozorovat na rychlosti, s jakou stavba začala. Rozhodnutí zahájit stavbu bylo přijato v únoru 1931 a stavba začala v září, po pouhých sedmi měsících inženýrských prací a předběžných průzkumů.

První vězeňský tábor spjatý s Bělomořským kanálem administrativně, fyzicky a dokonce i psychologicky vyrůstal ze SLONu. Tábory na kanále byly uspořádány podle modelu SLONu, používaly vybavení SLONu, a pracovaly v nich kádry SLONu. Hned ze začátku převedli šéfové stavby kanálu mnoho vězňů z táborů SLONu na pevnině a na Soloveckých ostrovech do práce na novém projektu. Stará byrokracie SLONu a nová správa Bělomořského kanálu nějakou dobu dokonce soupeřily o to, kdo bude projekt kontrolovat, ale ti z kanálu vyhráli. Nakonec SLON přestal být nezávislou jednotkou. Solovecký Kreml nově získal statut vysoce bezpečné věznice a Solovecké souostroví se prostě stalo jednou ze součástí Bělomořsko-Baltského nápravně-pracovního tábora, známého jako „Belbaltlag“. Mnoho dozorců a vedoucích administrativních pracovníků SLONu bylo přemístěno na kanál. Byl mezi nimi i Naftalij Frenkel, který řídil každodenní práci na kanále od listopadu 1931 až do jeho dokončení.¹⁹

V memoárech pamětníků dosahoval chaos, který provázal stavbu, téměř mytické kvality. Potřeba ušetřit peníze způsobila, že vězňové místo kovu a cementu používali dřevo, písek a kameny. Předpisy se obcházely, jak jen to šlo. Po mnoha diskusích se kanál kopal jen do hloubky dvanácti stop (něco přes tři a půl metru),

což sotva stačilo pro námořní plavidla. Protože moderní technika byla buď příliš drahá nebo nedostupná, rozmístili plánovači kanálu ohromné množství nekvalifikovaných pracovních sil. Průměrně 170 000 vězňů a „zvláštních vyhnanců“, kteří na projektu jedenadvacet měsíců pracovali, používalo k vykopání kanálu a výstavbě jeho velkých hrází a plavebních komor dřevěné rýče, primitivní pily, krumpáče a kolečka.²⁰

Na dobových fotografiích tyto nástroje zajisté vypadají primitivně, ale až bližší pohled odhalí, jak primitivní ve skutečnosti byly. Některé jsou ještě k vidění v Medvežegorsku, který kdysi býval branou ke kanálu a „hlavním městem“ Belbaltlagu. Medvežegorsk, dnes zapomenutá karelská vesnice, je zajímavý jen svým obrovským prázdným hotelem zamořeným šváby a malým muzeem místní historie. Vystavené krumpáče jsou ve skutečnosti kusy bídne nabroušeného kovu, přivázané kůží nebo řetězem k dřevěným holím. Pily se skládají z plochých kovových pásů, do kterých jsou primitivně vyřezány zuby. Místo dynamitu používali vězňové k lámání velkých skal „kladiva“ – špalky kovu, našroubované na dřevěných násadách –, jimiž zatloukali do kamene železné tyče.

Všechno, od koleček po lešení, byly rukodělné výrobky. Jeden vězeň vzpomínal, že „tam nebyla vůbec žádná technika. I obyčejné auto byla rarita. Všechno se dělalo rukama, někdy s pomocí koní. Kopali jsme půdu rukama a odváželi ji na kolečkách, kopali jsme rukama i kopce a odnášeli kameny.“²¹ I sovětská propaganda se chlubila, že kameny z kanálu odtahovaly „*belomořské* fordy... těžké povozy na čtyřech malých plných dřevěných kolech vyrobených z pařezů“.²²

Životní podmínky nebyly provizorní o nic méně, bez ohledu na snahy šéfa OGPU Genricha Jagody, který za projekt nesl politickou odpovědnost. Zdálo se, že vážně věří, že by vězňové mohli žít ve slušných podmínkách, kdyby kanál dokončili včas, a často domlouval táborovým velitelům, aby s vězni zacházeli lépe, aby „vyvíjeli maximum péče a dohlédli, aby vězňové byli správně krmení, oblečení a obutí.“ Velitelé následovali jeho příkladu, tak jako v roce 1933 šéf solovecké sekce projektu kanálu. Mimo jiné nařídil svým podřízeným, aby zlikvidovali večerní fronty na jídlo, vyřadili z kuchyní zloděje a omezili večerní sčítání na jednu hodinu. Obecně byly stravovací normy vyšší než v několika předchozích letech a mezi doporučenými potravinami byly párky a čaj. Teoreticky vězňové dostávali každý rok novou soupřavu oblečení.²³

Mimořádný chvat a absence plánování však nevyhnutelně dál vytvářely víc utrpení. Jak práce pokračovala, budovaly se podél trasy kanálu nové tábory. Na každé z těchto míst vězňové a zvláštní vyhnanci přišli – a nenašli tam nic. Před zahájením prací si museli vybudovat vlastní dřevěné baráky a zařídit si dodávky jídla. Než stačili tyto úkoly dokončit, stávalo se ovšem, že je mrazivý chlad karelské zimy zabil. Podle několika odhadů zemřelo víc než 25 000 vězňů, přičemž tento počet nezahrnuje ty, kteří byli propuštěni kvůli nemoci nebo nehodě a kteří zemřeli záhy po propuštění.²⁴ Vězeň A. F. Losev napsal manželce, že skutečně touží

po návratu do hlubin vězení Butyrki, protože tady leží na kavalci tak namačkáni, že „když se v noci převalíš z boku na bok, musí se obrátit nejméně čtyři nebo pět dalších lidí.“ Ještě zoufalejší je pozdější svědectví mladého chlapce, syna vyhnaneého kulaka, který byl s celou rodinou deportován do jedné osady, vybudované těsně u kanálu:

Skončili jsme v baráku, kde spíme na pryčně po dvou. Protože tam byly malé děti, dostala naše rodina spodní pryčnu. Baráky byly dlouhé a studené. V kamnech hořelo čtyřadvacet hodin denně, díky tomu, že v Karélii je hodně palivového dříví... náš otec, hlavní zdroj jídla, dostával na nás všechny třetinu kbelíku zelenavé polévky, tmavé vody, ve které plavala dvě nebo tři zelená rajčata nebo okurky a pár kousků zmrzlých brambor, smíchaných se stem nebo dvěma sty gramy krupice nebo cizrny.

K tomu, jak si chlapec pamatoval, jeho otec, který pracoval na stavbě nových domů pro osadníky, dostával 600 gramů chleba. Jeho sestra 400 gramů. To muselo stačit pro všech devět členů rodiny.²⁵

Později se některé problémy odrazily v oficiálních hlášeních. Na schůzi komunistické stranické buňky v Belbaltlagu v srpnu 1932 se ozvaly stížnosti na mizernou organizaci distribuce potravy, špinavé kuchyně a množící se případy kurdějí. Tajemník buňky pesimisticky zapsal: „Nepochybuji o tom, že kanál nebude postaven včas...“²⁶

Většina však neměla možnost pochybovat. V dopisech a hlášeních správy stavby kanálu v době jeho stavby rozhodně převažovala naprostá panika. Stalin nařídil, že se kanál má vybudovat za dvacet měsíců, a stavitelé dobře věděli, že jejich živobytí a možná i životy závisí na tom, aby za dvacet měsíců vybudován byl. Aby práce urychlili, začali se táboroví velitelé chápat metod, které se už používaly při práci ve „svobodném“ světě, jako bylo „socialistické soutěžení“ pracovních brigád – soutěž o splnění norem, o odnášení kamenů nebo o prvenství v kopání jam – nebo také celonoční „šturmy“, kdy vězňové „dobrovolně“ pracovali celých čtyřadvacet nebo osmačtyřicet hodin. Jeden vězeň vzpomínal, že když bylo kolem pracoviště rozvěšeno elektrické osvětlení, mohla práce pokračovat čtyřadvacet hodin denně.²⁷ Jiný uvězněný dostal jako odměnu za dobrý výkon deset kilo bílé mouky a pět kilo cukru. Mouku dal táborovým pekařům. Ti mu upekli několik bočnicků bílého chleba, které hned sám snědl.²⁸

Při tomto soutěžení úřady zachovávaly kult *udarniķa* – úderníka. Později byli úderníci přejmenováni na „stachanovce“ – na počest Alexeje Stachanova, horníka, který podával absurdně obrovské výkony. *Udarniķi* neboli stachanovci byli vězňové, kteří překračovali normy a proto dostávali mimořádné přídělky potravin a měli zvláštní výhody, k nimž patřilo právo (v pozdějších letech nemyslitelné) dostávat každý rok nové oblečení a navíc každých šest měsíců nový pracovní oblek.²⁹ Ti

nejvýkonnější také dostávali výrazně lepší jídlo. V jídelně jedli u oddělených stolů pod plakáty, které hlásaly: „Pro nejlepší pracovníky nejlepší jídlo.“ Ti, kdo se jim nevyrovnali, zase seděli pod plakáty: „Tady dostávají horší jídlo útekáři, povalečí a líné kůže.“³⁰

Konečně byli nejlepší pracovníci také dřív propouštěni: za každé tři dni práce se stoprocentně splněnou normou se každému vězni odčítal den z jeho trestu. Když byl kanál nakonec včas, v srpnu 1933, dokončen, bylo propuštěno 12 484 vězňů. Mnoho jiných dostalo medaile a vyznamenání.³¹ Jeden vězeň oslavil své předčasné propuštění úplným obřadem s tradičním ruským chlebem a solí a přihlížející provolávali: „Sláva budovateli kanálu!“ V zápalu chvíle začal líbat neznámou ženu. Skončilo to tím, že spolu na břehu kanálu strávili noc.³²

Stavba Bělomořského kanálu byla pozoruhodná v mnoha ohledech: kvůli své naprosté chaotičnosti, kvůli mimořádnému chvatu a kvůli významu, jaký měla pro Stalina. Rétorika, jakou se projekt líčil, však byla vskutku jedinečná: Bělomořský kanál byl první, poslední a jediný projekt Gulagu, který kdy sovětská propaganda předvedla doma i v zahraničí v plném světle. A člověk, který byl vybrán, aby kanál vysvětlil, prosadil a ospravedlnil v Sovětském svazu i za hranicemi, nebyl nikdo jiný než Maxim Gorkij.

Nebylo divu, že volba padla právě na něj. Gorkij byl tehdy opravdu a naplno součástí stalinistické hierarchie. Po Stalinově triumfální vyjížděce parníkem po dokončeném kanále, která se konala v srpnu 1933, vedl Gorkij podobnou výpravu sto dvaceti sovětských spisovatelů. Spisovatelé byli (nebo to aspoň tvrdili) touto cestou tak vzrušení, že sotva udrželi poznámkové bloky: prsty se jim „chvěly vzrušením“.³³ Ti, kteří se pak rozhodli napsat o budování kanálu knihu, dostali spoustu povzbudivých materiálů a také „velkolepý studený pult v Astorii“, velkém leningradském hotelu z carské éry, kde oslavili svou účast na projektu.³⁴

I podle nízkých měřítek socialistického realismu je kniha, která z jejich snažení vzešla – *Kanal imeni Stalina (Stalinův kanál)* – mimořádným svědectvím zkorumpovanosti spisovatelů a intelektuálů v totalitárních společnostech. Stejně jako Gorkého výlet na Solovecké ostrovy *Kanal imeni Stalina* ospravedlňuje neospravedlnitelné a snaží se nejen dokumentovat duchovní přeměnu vězňů v zářivé příklady *Homo sovieticus*, ale také vytvořit nový typ literatury. Knihu sice uvádí a uzavírá Gorkij, odpovědnost za většinu knihy však nelze připsat jednotlivci, nýbrž kolektivu šestatřiceti spisovatelů. Bohatým jazykem, nadsazováním a jemným hnětením faktů se snaží zachytit ducha nové doby. Jedna z fotografií v knize ve zkratce zhušťuje její téma: zobrazuje ženu ve věžeňském oděvu, jak s velkou odhodlaností třímá nějaký vrták. Pod ní je titulek: „Při změně přírody se člověk mění sám.“ Kontrast s chladnokrevným jazykem, jakého používala Jansonova komise a ekonomická agenda OGPU, nemohl být silnější.

Lidem, kteří nejsou s žánrem obeznámeni, může socialistický realismus *Ka-*

nalu v některých ohledech připadat poněkud překvapivý. Za prvé se kniha ani nepokouší zakrývat pravdu, protože popisuje problémy, jaké vznikaly kvůli nedostatku techniky a zkušených odborníků. Na jednom místě cituje Matveje Bermana, který tehdy byl velitelem Gulagu: „Dostanete tisíc zdravých mužů,“ říká Berman svému podřízenému z OGPU:

„Sovětská vláda je odsoudí k různým trestům. S těmito lidmi tu práci vykonáte.“

„Ale dovolte mi otázku, kde jsou dozorci?“ odpověděl člověk z OGPU.

„Strážci se seženou na místě. Vyberete je sami.“

„Výborně; ale nevím nic o naftě.“

„Dostanete uvězněného inženýra Duchanoviče, bude váš asistent.“

„K čemu bude? Je odborník na tažení kovů za studena.“

„Co chcete? Máme odsoudit profesory, jaké vyžadujete, do koncentračního tábora? Žádný takový paragraf v trestním zákoně není. Nejsme naftařská společnost.“

S těmito slovy tehdy Berman poslal důstojníka OGPU zpátky do práce. „Bláznivá událost,“ poznamenávají autoři *Kanal*. Za „měsíc nebo dva“ se však tento příslušník OGPU a jeho kolegové jeden druhému chlubí úspěchy, jakých s tou vězeňskou luzou dosáhli. „Dostal jsem plukovníka, který je nejlepší dřevorubec v celém táboře,“ jása jeden; „Mám polního inženýra na výkopové práce – propuštěného defraudanta,“ říká jiný.³⁵

Poselství je nabíledni: materiální podmínky byly obtížné, lidský materiál primitivní – ale vševědoucí a nikdy neselhávající sovětská politická policie ho přes veškerou nepřízeň osudu dokázala proměnit v dobré sovětské občany. Reálná skutečnost – primitivní technika a nedostatek kvalifikovaných odborníků – byly nastíněny proto, aby dodaly věrohodnost jinak smyšlenému obrazu života v táborech.

Většinu knihy však vlastně zabírají povzbudivé, málem pobožné příběhy vězňů, kteří se prací na kanále „přetavují“. Mnozí z těch znovuzrozených vězňů jsou tudíž kriminálníci, ale ne všichni. Na rozdíl od textu, který o Soloveckých ostrovech napsal Gorkij a ve kterém zamlčoval nebo umenšoval přítomnost politických vězňů, *Kanal* znázorňuje některé hvězdy z řad politických konvertitů. „Inženýr Maslov, bývalý záškodník,“ spoutaný „kastovními předsudky“, se pokouší „zastřít železem ty temné a hluboké procesy proměny vědomí, které v něm ustavičně kypí.“ Inženýr Zubrik, bývalý sabotér z řad dělnické třídy, „si čestně získal právo vrátit se zase do lůna třídy, v níž se narodil.“³⁶

Ale *Kanal imeni Stalina* vůbec nebyla jediná tehdejší literární práce na oslavu proměňující síly táborů. Hra Nikolaje Pogodina *Aristokraty*, komedie o Bělomořském kanálu, je jiným pozoruhodným příkladem, v nemalé míře i proto, že se chápe starého bolševického tématu: slabosti pro zloděje. Pogodinova hra, která se

poprvé hrála v prosinci 1934 (nakonec podle ní byl natočen film pod názvem *Vězňové*), pomíjí kulaky i politické, kteří tvoří táborovou chátru, a místo toho vykresluje veselé šprýmy táborových banditů („aristokratů“ z názvu hry), kteří mluví velmi mírnou variantou kriminálního slangu. Je pravda, že se ve hře vyskytuje jedna nebo dvě zlověstné poznámky. V jedné chvíli jeden z kriminálníků „vyhraje“ v karetní hře dívku, a to znamená, že ji jeho protivník musí chytit a přimět ji, aby se mu podvolila. V komedii dívka uteče; ve skutečném životě by možná takové štěstí neměla.

Jenže nakonec se všichni vyznají ze svých dřívějších zločinů, prohlédnou a začnou nadšeně pracovat. Zpívá se píseň:

Já bejval jsem zloděj, co říkat mám dál,

a věčně a pořád jsem krad.

Můj život tak černej jak černá noc byl,

až kanál mě z té noci zas vykoupil.

Všechno, co bylo, je pryč jak škaradej sen,

a žiju znova, jsem znovuzrozen.

Vždyť já chci pracovat a bejt zas člověkem.

Lidi, já pláču, vždyť pro nás začíná novej den!³⁷

Tehdy se věci podobného druhu oslavně vítaly jako nová převratná podoba divadla. Polský socialista Jerzy Glikzman, který v roce 1935 představení *Aristokratů* v Moskvě viděl, tento zážitek popsal:

Místo na obvyklém místě stálo jeviště uprostřed budovy a publikum sedělo kolem dokola. Cílem režiséra bylo přitáhnout publikum blíž k ději hry, přemostit propast mezi herci a diváky. Nebyla tam opona a scéna byla krajně jednoduchá, skoro jako v alžbětinském divadle... téma – život v pracovním táboře – bylo vzrušující samo o sobě.³⁸

Vně táborů měla taková literatura dvojí funkci. Na jedné straně hrála svou roli při ospravedlňování rychlého rozvoje vězeňských táborů před skeptickou zahraniční veřejností. Na druhé straně možná sloužila k uklidnění sovětských občanů, znepokojených násilím kolektivizace a industrializace; nabízela jim šťastný konec: i oběti stalinské revoluce dostaly šanci znovu si v pracovních táborech vybudovat život.

Propaganda byla účinná. Glikzman po shlédnutí *Aristokratů* požádal o návštěvu skutečného pracovního tábora. Trochu ho překvapilo, že mu zanedlouho „ukázali“ tábor v Bolševu blízko Moskvy. Později si vzpomínal na „krásné bílé postele a ložní prádlo, čistě umyté místnosti. Všechno bylo neposkvřněně čisté,“ a setkal se se skupinou mladších vězňů, kteří vyprávěli stejně povzbudivé osobní

historie, jaké popisovali Pogodin a Gorkij. Potkal zloděje, který studoval a hodlal se stát inženýrem. Potkal chuligána, který nahlédl špatnost své cesty a teď vedl táborovou prodejnu. „Jak krásný by svět mohl být!“ pošeptal Gliksmanovi francouzský filmový režisér. Gliksman však měl smůlu, o pět let později se sám octl v nacpaném dobytčím vagonu, který mířil do tábora, a ten neměl nic společného s modelem tábora v Bolševu; a byl ve společnosti vězňů, kteří se velmi lišili od těch z Pogodinovy hry.³⁹

V táboře hrála podobná propaganda také svou roli. Táborové publikace a „nástěnné noviny“ – listy, vyvěšované na nástěnku, aby je vězňové četli – obsahovaly stejný druh povídek a básní, mluvících k nezasvěceným, jen s trochu odlišným důrazem. Typické jsou noviny *Perekočka* („Převýchova“), psané a vydávané uvězněnými na kanálu Moskva-Volha, projektu, který byl zahájen v důsledku „úspěchu“ Bělomořského kanálu. Noviny *Perekočka*, které byly plné vychvalování úderníků a líčení jejich privilegií („Nemusejí stát ve frontě a servírky jim dávají jídlo rovnou u stolu!“), věnovaly opěvování výhod duchovního přerodu méně času než autoři *Kanalu imeni Stalina*, zato víc popisovaly konkrétní výhody, jakých vězňové mohli dosáhnout, když usilovněji pracovali.

Ani se v nich moc nepředstírá vyšší spravedlnost sovětského systému. V čísle z 18. ledna 1933 je přetištěný projev jednoho z velitelů tábora Lazara Kogana: „Nemůžeme posuzovat, zda je někdo uvězněn právem nebo ne. To je věc prokurátora... Vy jste povinni vytvořit svou práci něco hodnotného pro stát, a my jsme povinni udělat z vás lidi, kteří jsou hodnotní pro stát.“⁴⁰

Pozoruhodná je v *Perekočce* také otevřená a mimořádně upřímná rubrika „stížnost“. Vězňové si stěžovali na jedné straně na „hašteření a nadávání“ v ženském baráku a na druhé straně na „zpívání písniček“; na nesplnitelné normy; na nedostatek bot a čistého spodního prádla; na zbytečné bití koní; na černý trh uprostřed Dmitrova, velitelství tábora; a na špatné využití strojů („nejsou žádné špatné stroje, jen špatní hospodáři“). Taková otevřenost ohledně táborových problémů později vymizela, byla vyhoštěna do soukromé korespondence mezi táborovými inspektory a jejich nadřízenými v Moskvě. Začátkem třicátých let však byla taková „glasnost“ dost všeobecná jak mimo tábory, tak i v nich. Byla to přirozená součást usilovné, zoufalé snahy o zlepšení podmínek, o zlepšení pracovních norem – a především úsilí udržet krok s horečnatými požadavky Stalinova vedení.⁴¹

Když dnes člověk kráčí po březích Bělomořského kanálu, je těžké znovu vyvolat tu skoro hysterickou atmosféru. Navštívila jsem to místo za lenivého srpnového dne v roce 1999 ve společnosti několika místních historiků. Krátce jsme se zastavili, abychom se podívali na malý památník obětem kanálu v Povenci, který nese stručný nápis: „Nevinným, kteří zahynuli při stavbě Bělomořského kanálu, 1931–1933.“ Když jsme tam stáli, trval jeden z přítomných na obřadném vykouření cigarety „Bělomor“. Vysvětlil, že značka „Bělomor“, která patřila k nei-

populárnějším sovětským cigaretám, byla desítky let jediná památka na stavitele kanálu.

Nedaleko stál starý *trudposelok* neboli „osada vysídlenců“, dnes prakticky prázdná. Velké, kdysi solidní domy postavené ze dřeva v karelském stylu, byly zabedněné. Některé se začínaly bortit. Místní člověk, který původně přišel z Běloruska a dokonce trochu mluvil polsky, nám vyprávěl, že se před několika lety pokoušel jeden z domů koupit, ale místní úřady mu ho neprodaly. „Teď už se to všechno rozpadá,“ řekl. V zahrádce za domem pěstoval tykve, okurky a angrešt. Nabídl nám domácí likér. Se svou zahrádkou a dýchodem 550 rublů – to tehdy bylo asi dvaadvacet dolarů měsíčně – měl na živobytí dost, říkal. Na kanále samozřejmě žádná práce nebyla.

Nebylo divu: v kanále plavali kluci, házeli tam kamení. V mělké temné vodě se brodily krávy a z rozpraskaného betonu rostl plevel. Vedle jedné plavební komory v domku s růžovými záclonkami, zvenku ozdobeném původními stalinskými sloupky, kontrolovala osamělá žena stoupání a klesání vody; řekla nám, že tam denně projede nejvýš sedm lodí, a často jen tři nebo čtyři. To bylo víc, než viděl Solženicyn v roce 1966, kdy strávil u kanálu celý den a viděl jen dva vlečné čluny, oba s palivovým dřívím. Většina zboží se tehdy i dnes přepravovala po železnici – a lidé, kteří u kanálu pracovali, mu říkali, že voda je tak mělká, že „nemohou proplout ani ponorky; nakládají je na nákladní vlečné lodi a tak je přepravují“.⁴²

Lodní cesta z Baltského do Bílého moře nebyla, jak se ukázalo, vůbec naléhavě potřeba.

Kapitola 15

Ženy a děti

...Dněvalnaja mě uvítala voláním: „Poběž do baráku a podívej se, co máš pod polštářem!“

Srdce mi poskočilo. Pomyslela jsem si: možná mi přece jen dali můj chleba! Přihnala jsem se k posteli a odhodila polštář. Ležely pod ním tři dopisy z domova, celé tři dopisy! Už půl roku jsem nedostala dopis.

První, co jsem pocítila, bylo zklamání: nebyl to chléb. A potom – zděšení.

Co se to se mnou stalo, že mi byl kousek chleba cennější než dopisy od matky, otce a od dětí... Úplně jsem zapomněla na chleba a rozplakala jsem se.

– Olga Adamova-Sliozberg, *Puť*¹

Plnily stejné pracovní normy a jedly stejnou vodovou polévku. Bydlely ve stejných barácích a jezdily stejnými dobytčími vagony. Měly skoro stejné šaty a stejně nepadnoucí boty. Při vyšetřování se s nimi zacházelo nerozdílně. Jenže zkušenost, táborová zkušenost mužů a žen, ta úplně stejná nebyla.

Mnohé pamětnice jistě jsou přesvědčeny, že být ženou mělo v táborovém systému velké výhody. Ženy se o sebe uměly lépe starat, uměly si lépe zašít oblečení a udržovat je, lépe dokázaly mít čisté vlasy. Zdálo se, že dokážou lépe vydržet s malým množstvím jídla, a že tak snadno nepodléhají pelagře ani dalším onemocněním z podvýživy.² Vytvářely pevná přátelství a pomáhaly si navzájem způsobem, jakým to muži nedělali. Margarete Buber-Neumann píše, že jedna z žen, se kterou byla vězněna na Butyrce, byla zatčena v lehkých letních šatech, ze kterých už byly jen cáry. Cela se rozhodla pořídit jí nové šaty:

Daly se dohromady a koupily půl tuctu ručníků z hrubého ruského lněného plátna. Ale jak šaty nastříhat bez nůžek? Problém vyřešila vynalézavost. „Střih“ se na látku vyznačil ohořelým koncem zápalky, pak se látka podél nakreslené čáry přeložila a kolem ohybu se přejelo sem a tam hořící zápalkou. Když se pak látka rozložila, byla čára propálená. Niti na šití se získaly tak, že se opatrně vytáhly z ústního oblečení...

Ručníkové šaty, šité pro tlustou Lotyšku, šly z ruky do ruky, až byly u krku, na rukávech a kolem lemu sukně krásně vyšíváné. Když byly konečně hotové, ženy je navlhčily a pozorně složily. Šťastná majitelka na nich v noci přespala, a – věře tomu nebo ne – když je ráno vytáhla, byly opravdu nádherné; neudělaly by ostudu žádné výloze obchodu s módními oděvy.³

V řadách bývalých vězňů však převládá opačné hledisko: že ženy morálně chýtraly rychleji než muži. Díky svému pohlaví měly zvláštní příležitost dosáhnout lepšího pracovního zařazení, snazší práce a vyššího postavení v táboře. A kvůli tomu ztrácely v drsném táborovém světě orientaci a dobré způsoby. Například Gustav Herling píše o „černovlasé zpěvačce moskevské opery“ uvězněné za „špionáž“.

Jenomže měla tu smůlu, že se zalíbila mladému *urkovi* Váňovi, a tak musela obrovskou sekýrou odkorovávat poražené jedle. Vlekla se několik metrů za komandem urostlých chlapů, a když večer došla do zóny, z posledních sil se dopotácela do kuchyně pro svůj „první kotel“ [nejnižší předěl polévky]... Bylo na ní vidět, že má horečku, ale *lepkom* [zdravotník] byl Váňův kamarád a za nic jí nechtěl dát neschopenku.

Nakonec byla po vůli – napřed Váňovi a konečně „nějakému náčelníkovi“, který ji „vytáhl z tohoto bahna a posadil ke stolu táborových účetních.“⁴

Vyskytly se i horší osudy, které Herling rovněž popisuje. Líčí například případ polského děvčete, kterému „porota skládající se z *urků*“ dala hodně vysoké ohodnocení. Dívka napřed

odcházela do práce s hrdě vztyčenou hlavou, a hněvivě blyskajícima očima probodávala každého muže, když se k ní odvážil přiblížit. Večer se vracela do zóny trochu pokornější, ale nadále nepřístupná a skromně vznešená. Přímo u strážnice si šla vždycky do baráku pro polévku a po setmění už nikdy ze ženského baráku nevycházela. Zdálo se tedy, že se jen tak snadno nedostane do osidel nočních lovcům...“

Ale všechna ta počáteční snaha byla marná. Její nadřizený ve skladu zeleniny, kde pracovala, ji celé týdny ostražitě sledoval a nedovolil jí ukrást ani jedinou mrkev nebo nahnilý brambor – až se děvče vzdalo. Jednou večer přišel ten muž do Herlingova baráku, a „beze slova hodil na mou pryčnu roztrhané dámské kalhotky“. Tím začala dívčina proměna:

Od té doby se dívka úplně změnila. Nespěchala jako předtím do kuchyně pro polévku, ale iakmile se vrátila ze základny, běhala po zóně do pozdní noci jako

nepřítelna kočka v jarní době páření. Měl ji každý, kdo chtěl, pod pryčnou, na pryčně, v komůrkách techniků, ve skladišti šatstva. Kdykoliv mě potkala, odvrátila hlavu a křečovitě sevřela rty. Jen jednou, když jsem náhodně zašel do skladiště na základně, jsem ji přistihl na hromadě brambor se šéfem 56. komanda, hrbatým skřečkem Levkovičem. Dala se do křečovitého pláče, a když se večer vracela do zóny, tiskla si pěstičky na oči, aby jí netekly slzy.⁵

To je Herlingova verze často vyprávěného příběhu, který, a to je nutné říci, vždycky zní trochu jinak, když se vypráví z ženského hlediska. Jinou verzi podává například Tamara Ružněvic, jejíž táborový „románek“ začal dopisem, „klasickým milostným, ovšem čistě táborovým dopisem“ od Saši, mládence, z něhož jeho lehká práce – byl příštípkař – dělala příslušníka táborové aristokracie. Byl to dopis krátký a neomalovaný: „Pojďme spolu žít, pomůžu ti.“ Několik dní po odeslání Saša od táhl Ružněvic stranou a dožadoval se odpovědi. „Budeš se mnou žít, nebo ne?“ zeptal se. Řekla, že ne. Zbil ji železnou tyčí. Pak ji odnesl do nemocnice (kde mu jeho ševcovské postavení zajišťovalo vliv) a poučil personál, že se o ni mají dobře postarat. Několik dní tam zůstala a zotavila se ze zranění. Než ji propustili, měla dost času si to rozmyslet, a vrátila se rovnou k Sašovi. Jinak by jí byl zbil znovu.

„Tak začal můj rodinný život,“ píše Ružněvic. Výhody se dostavily okamžitě: „Uzdravila jsem se, vykračovala jsem si v hezkých botách, už jsem nenosila kdovíjaké hadry: měla jsem nové kalhoty, nový kabátek... dokonce i nový klobouk.“ O mnoho desítek let později Ružněvic popisovala Sašu jako „mou první opravdovou lásku“. Naneštěstí ho brzy poslali pryč, do jiného tábora, a ona už ho nikdy neviděla. Ještě horší bylo, že muž, který o Sašově transportu rozhodl, po ní toužil také. A protože „nebylo úniku“, začala spát také s ním. Přestože nepíše, že by k němu cítila nějakou lásku, říká, že taková situace měla také své přednosti: získala právo cestovat bez doprovodu strážní, na vlastním koni.⁶ Příběh Ružněvic by se podobně jako ten, který vypráví Herling, dal líčit jako příběh morálního selhání. Nebo naopak – dal by se označit jako příběh o přežití.

Z hlediska táborové správy se žádné podobné události nepředpokládaly. V zásadě se vůbec neočekávalo, že by muži a ženy byli v táborech pohromadě, a existují vězňové, kteří říkají, že celé roky ani nezahledli příslušníka opačného pohlaví. Velitelé táborů ani o vězeňkyně nestáli. Byly fyzicky slabší, často se stávaly brzdou táborové výroby, takže se jich někteří táboroví správci snažili zbavit. V únoru 1941 dokonce správa Gulagu poslala celému vedení NKVD a všem velitelům táborů dopis, v němž bylo vyjmenováno, jaké práce mohou ženy dobře zastávat. V dopise se uvádí lehký průmysl a textilky, výroba ze dřeva a z kovu, určité druhy prací v lese a nakládání a vykládání nákladů.⁷

Možná kvůli námitkám táborových velitelů zůstával počet žen posílaných do táborů vlastně poměrně nízký (stejně jako počet žen popravených během čistek

v letech 1937–38). Například podle oficiálních statistik Gulagu tvořily ženy v roce 1942 jen třináct procent vězňů v Gulagu. V roce 1945 jich tam bylo třicet procent, částečně proto, že mimořádně mnoho mužských vězňů bylo z táborů posláno na frontu, a také kvůli zákonům, které dělníkům zakazovaly opustit továrnu – tyto zákony vedly k uvěznění mnoha mladých žen.⁸ V roce 1948 to bylo dvaadvacet procent, a tento poměr se v letech 1951 a 1952 snížil na sedmáct procent.⁹ Ani tato čísla však neodrážejí skutečnou situaci, neboť ženy si své tresty daleko častěji odpýkávaly v „koloniích“, kde vládla mírnější režim. Ve velkých průmyslových táborech na dalekém severu jich bylo méně, jejich přítomnost byla spíš vzácná.

Nižší počet žen však znamenal, že skoro vždy byly vzácné zboží – podobně jako jídlo, oblečení a jiné věci. Takže sice mohly mít malou hodnotu pro tvůrce táborových výrobních statistik, nicméně byly jiným způsobem cenné pro vězňe, strážce a táborové civilní zaměstnance. V táborech, kde byly více či méně volné kontakty mezi vězni a vězeňkyněmi – nebo kde měli určití muži přístup do ženských táborů – se často nabízel a vyjednávalo; nejobvyklejší nabídkou byla výměna jídla a lehčí práce za pohlavní styk. Tento postoj se možná neomezoval na Gulag. Například v roce 1999 odhalila zpráva Amnesty International o vězeňkyních ve Spojených státech případy strážců a vězňů, kteří znásilňovali vězňeně ženy, i vězňů, kteří podpláceli strážce, aby dosáhli přístupu k vězeňkyním, jakož i případy žen, které strážci svlékali a prohlédávali.¹⁰ Zvláštní sociální hierarchie v sovětských táborech však vedla k tomu, že ženy byly mučeny a ponižovány v míře neobvyklé i v samotném vězeňském systému.

Osudy žen od začátku velmi závisely na jejich postavení uvnitř různých táborových klanů. Ve zločineckém světě byly ženy podřízeny soustavě propracovaných pravidel a rituálů a dostávalo se jim pramalého respektu. Podle Varlama Šalamova: „Třetí nebo čtvrtá generace kriminálníků se od dětství učila ženami pohrdat... ženy, tato podřadná stvoření, byly stvořeny jen pro uspokojení tělesné žádosti zločinců, pro to, aby byly předmětem jejich krutých vtipů a obětí veřejného výprasku, jestliže se její bandita rozhodl „se povесelit“. Prostitutky skutečně „patřily“ vůdčím zločincům, bylo možné je prodat, koupit nebo vyměnit, anebo dokonce zdědit po bratrovi nebo kamarádovi, jestliže majitel zemřel nebo ho přemístili do jiného tábora. Když se taková změna uskutečnila, „obvykle se strany staraly, aby nedošlo na bití, a prostitutka se podřídila, souhlasila, že bude spát se svým novým pánem. Ve zločineckém světě neexistují *ménages à trois*, není možné, aby se o jednu ženu dělili dva muži. Není ani možné, aby kriminálnice žila s někým jiným než zase se zločincem.“¹¹

Ženy ovšem nebyly jediným cílem. Homosexuální styky se v řadách profesionálních zločinců řídily podle stejně brutálních pravidel. Někteří zločinečtí předáci měli vedle táborových „manželek“ – nebo místo nich – ve své svitě i mladé homosexuály. Thomas Sgovio píše o brigádýrovi, který měl „manželku mužského pohlaví – mladíka, který za sexuální služby dostával mimořádnou porci jídla.“¹² Je

však těžké popsat pravidla, jimiž se mužská homosexualita v táborech řídila, poněvadž autoři paměti se o tomto tématu zmiňují velice zřídka. Možná proto, že homosexualita zůstává v ruské literatuře ještě pořád tabu a lidé o ní raději nepíší. Zdá se také, že mužská homosexualita se v táborech většinou omezovala na zločinecký svět – a kriminálníci po sobě moc memoárů nenechali.

Přesto víme, že v sedmdesátých a osmdesátých letech si sovětské kriminálníci mimořádně komplikovanější pravidla homosexuální etikety vyvinuli. „Pasivní“ homosexuály ostatní vězeňská společnost ostrakizovala: jedli u oddělených stolů a na ostatní muže nemluvili.¹³ Ačkoli jsou popisy vzácné, existovala na některých místech podobná pravidla už koncem třicátých let. Pjotr Jakir, kterému tehdy bylo patnáct let, byl svědkem analogického jevu v cele pro mladistvé. Napřed ho šokovalo, když slyšel jiné chlapce mluvit o homosexuálních zážitcích, a byl přesvědčen, že je přibarvují,

ale mýlil jsem se. Jeden z chlapců si nechal svou porci chleba až do večera, a večer se zeptal Mašky, který celý den nejedl: „Chceš kousek?“

„Chci,“ odpověděl Maška.

„Tak sundej kalhoty.“

Odehrálo se to v koutě, do kterého bylo ze špehyrky špatně vidět, ale před očima všech přítomných v cele. Nikoho to nepřekvapilo a já jsem také předstíral, že mě to nepřekvapuje. Takových případů se za mé přítomnosti v té cele odehrálo mnoho, a roli pasivních partnerů hráli stále titíž chlapci. Zacházelo se s nimi jako s párii, nesměli pít ze společného hrnku a ostatní je ponižovali.¹⁴

Kupodivu byly lesbické vztahy v táboře viditelnější nebo se aspoň o nich častěji psalo. Byly také mezi uvězněnými ženami výrazněji ritualizovány. O lesbičkách se mluvilo ve středním rodě, *ono*, a dělily se na ženštější „mamčí“ a mužštější „tatčiči“. Ty první byly podle jednoho popisu „přirozenými otroky“, uklízely a staraly se o své „tatčiči“. Ty druhé si braly mužské přezdívký a skoro vždycky kouřily.¹⁵ O své homosexualitě mluvily otevřeně, dokonce o ní zpívaly:

Ó díky tobě, Staline,
udělals ze mne baronku,
jsem kráva i býk
jsem žena i muž.¹⁶

Identifikaci se svou rolí přizpůsobovaly i své oblékání a chování. Jedna Polka později napsala, že

O takových ženských párech všichni vědí, a ony se ani nepokoušejí své zvyky skrývat. Ty, které hrají mužskou roli, bývají zpravidla oblečeny do mužských šatů

mají krátké vlasy a ruce nosí v kapsách. Když takový milenecký pár najednou popadne nával vášně, vyskočí ze židlí, nechají své šicí stroje stát a jedna druhou začne honit, až se pak uprostřed vášnivých polibků svalí na podlahu.¹⁷

Valerij Frid píše o kriminálnicích, které se v mužském oblečení vydávaly za hermafrodity. Jedna byla „nakrátko ostříhaná, hezká a nosila důstojnické kalhoty“, druhá zřejmě měla nějakou deformaci pohlaví.¹⁸ Jiná vězeňkyně líčí lesbické „znásilnění“: viděla, jak lesbický pár zahnal „mírnou, klidnou dívku“ na pryčnu, a tam jí protrhly panenskou blánu.¹⁹ V intelektuálních kruzích nebyla lesbická láska, jak se zdá, vnímána příliš příznivě. Jedna bývalá politická vězeňkyně na ni vzpomíná jako na „nanejvyš pobuřující chování“.²⁰ Jenže i když se to obvykle tajilo, existovala i mezi politickými, a často ji praktikovaly ženy, které měly na svobodě manžela a děti. Susanna Pečora mi říkala, že v Minlagu, což byl velký tábor pro politické, lesbické vztahy „některým lidem pomohly přežít“.²¹

Ať však byly sexuální vztahy dobrovolné nebo násilné, homosexuální nebo heterosexuální, většinou se podílely na všeobecně brutální táborové atmosféře. Z nezbytí se styky prováděly s otevřeností, jakou mnozí vězni pokládali za šokující. Páry „podlézaly ostnatý drát a milovaly se vedle záchoda na zemi,“ vyprávěla mi bývalá vězeňkyně.²² „Vagónek, obvěšený hadry před očima sousedů – to je klasická táborová scéna,“ napsal Solženicyn.²³ Isaak Filštinskij se jednou v noci probudil a zjistil, že vedle něj v posteli leží žena. Připlížila se přes zeď, aby se pomilovala s táborovým kuchařem: „Nikdo z ostatních tu noc nespál, napjatě poslouchali, co se děje.“²⁴ Hava Volovič napsala, že „věci, na které svobodný člověk snad stokrát myslí, než je udělá, se tady odehrávaly tak jednoduše, jako mezi toulavými kočkami.“²⁵ Jiní vězňové rovněž podotýkají, že láska, a zejména láska mezi kriminálníky, byla „jako u zvířat“.²⁶

Pohlavní život byl konec konců tak veřejný, že byl vnímán s určitou mírou apatie: pro některé se znásilnění a prostituce staly součástí každodenní rutiny. Edward Buca jednou pracoval na pile vedle ženské brigády. Přišla tam skupina kriminálních. „Popadli ženy, které chtěli, a položili je do sněhu nebo je opřeli o hromadu klád. Zdálo se, že ženy jsou na to zvyklé, nekladly žádný odpor. Měly sice brigádýrku, ale ta proti tomuto vyrušení nic nenamítala, vlastně se zdálo, že je to skoro nějaká součást jejich práce.“²⁷ Lev Razgon také vyprávěl o mladičce plavovlásce, na kterou náhodou natrefil, když zametala dvůr táborové marodky. Byl tehdy civilní zaměstnanec a šel navštívit známého lékaře, a ačkoli neměl hlad, nabídl mu štědrý oběd. Dal ho té dívce, a ona „klidně a spořádaně jedla, člověk by řekl, že si to přinesla z domova“. Vlastně Razgonovi připomínala jeho dceru:

Dívka dojedla a spořádaně složila talíře na dřevěný táč. Pak nadzvedla šaty, sundala si kalhotky a nechala si je v ruce, a bez úsměvu se obrátila ke mně.

„Mám si lehnout nebo jak?“ zeptala se.

Napřed jsem nerozuměl, a potom, polekaná mou odpovědí, v sebeobraně – a pořád bez úsměvu – řekla: „Lidé mi nedají bez toho najíst...“²⁸

V některých táborech se také stávalo, že se z určitých ženských baráků staly více či méně otevřeně bordely. Solženicyn jeden takový popsal:

... nepopsatelně špinavý, nesmírně špinavý, zanedbaný, je tu těžký puch, na vagónkách nejsou žádná prostěradla. Existoval oficiální zákaz vstupu pro muže, ale nikdo ho nezachovával a nikdo to nekontroloval. A nechodili sem jen muži, proudili sem omrknout, jak to chodí, i nezletilí, dvanácti-třináctiletí kluci... Všechno probíhalo s živelnou přirozeností, všem na očích a na několika místech najednou. Ženu mohlo uchránit jen zjevné stáří nebo zjevná ohyzdnost – nic jiného.²⁹

Jenže – jako přímý opak těchto příběhů o sexuálním násilí a vulgaritě se v mnoha memoárech najdou stejně působivé příběhy o táborových láskách, z nichž některé začaly docela obyčejně – touhou ženy po ochraně. Podle svérázných pravidel táborového života ženu, která přijala „táborového manžela“, obvykle nechali jiní muži na pokoji – Herling tomu říká „táborové *ius primae noctis*“.³⁰ Nebyla to nutně „manželství“ rovných: slušné ženy někdy žily se zločinci.³¹ A nemuselo to nutně být ani ze svobodné vůle, jak popisuje Ružněvic. Nebylo by nicméně ani docela přesné líčit je jako prostitutky. Spíš to byly, píše Valerij Frid, „sňatky z vypočítavosti“, *braķi po rasčotu*, „které také někdy byly sňatky z lásky“. Dokonce i když takové vztahy začínaly z důvodů čistě praktických, vězňové je brali vážně. „O své víceméně trvalé milence říkal *zek* ‚moje žena‘,“ napsal Frid. „A ona o něm mluvila jako o ‚manželovi‘. Nebylo to žertem: táborové vztahy polidšťovaly naše životy.“³²

Jakkoli to může znít podivně, vězňové, kteří nebyli příliš vyčerpaní nebo zesláblí, skutečně hledali lásku. Memoáry Anatolije Žigulina obsahují vylíčení jeho milostného poměru s německou politickou vězeňkyní – „šťastnou, hodnou, šedoukou a zlatovlasou Martou“. Později se dozvěděl, že měla dítě, které pojmenovala Anatolij. (Bylo to na podzim 1951 a on předpokládal, že když po Stalinově smrti přišla generální amnestie pro cizince, „vrátila se Marta s dítětem domů, doufejme že je nepotkala žádná smůla.“³³) Paměti táborového lékaře Isaaca Vogelfangera se občas čtou jako milostný román, jehož hrdina musí obezřetně manévrovat mezi riziky poměru s manželkou velitele tábora a štěstím skutečné lásky.³⁴

Lidé zbavení všeho tak zoufale toužili po velkém citovém vztahu, že někteří prožívali hluboké platonické lásky, které realizovali v dopisech. To se na sklonku čtyřicátých let týkalo hlavně speciálních táborů pro politické vězně, kde byli muži a ženy přísně odděleni. V Minlagu, který k takovým táborům patřil, si muži a ženy vzájemně posílali psaníčka prostřednictvím svých kolegů v táborové nemocnici.

Hladovění po lásce: vězňové se přes plot dívají do ženské zóny,
kresba Julia-Imara Sooster, Karaganda, 1950

která byla pro obě pohlaví. Vězni také zřídili tajné „poštovní schránky“ v pracovní zóně na železnici, kde pracovala ženská brigáda. Každých pár dní některá žena předstírala, že zapoměla kabát nebo něco jiného, šla ke „schránce“, vyzvedla dopisy, které v ní byly, a jiné tam nechala. Někdo z mužů je později je vyzvedl.³⁵ A existovaly i jiné způsoby: „V dohodnutou dobu házela vybraná osoba z jedné zóny dopisy mužů ženám nebo žen mužům. Byla to ‚poštovní služba‘.“³⁶

Takové dopisy, vzpomínal Leonid Sitko, se psaly droboučnými písmeny na maličké kousky papíru. Všichni je podepisovali falešnými jmény: on byl „Hamlet“ a jeho přítelkyně „Marťanka“. „Seznámily“ je jiné ženy, které mu řekly, že je velice sklíčena, protože jí po zatčení vzali její malé dítě. Začal jí psát, a potom se dokonce jednou v opuštěném dole sešli.³⁷

Jiní v touze po nějaké intimitě rozvíjeli ještě bizarnější metody. Ve zvláštním táboře Kengir byli vězňové – skoro všechno to byli političtí, zbavení veškerých kontaktů se svými rodinami, přáteli i s manželskými partnery, které nechali doma –, kteří si vytvořili složité vztahy k lidem, se kterými se nikdy nesetkali.³⁸ Někteří skutečně vstoupili do manželství, aniž by se kdy osobně viděli: přes zeď, jež dělala mužský a ženský tábor. Žena se postavila na jednu stranu zdi, muž na druhou, hvl vrčen manželských slibů a vězeňských knězů obřad zaznamenal na kus papíru.

Takové lásky trvaly dál, i když správa tábora nechala vztyčit další zed' s ostnatým drátem a zakázala vězňům, aby se k ní přibližovali. Při popisu těchto manželství naslepo i Solženicyn na chvíli nechá cynismu, se kterým jinak popisuje skoro všechny ostatní vztahy v táboře: „V tomto svazku s neznámým trestancem za zdí... slyším andělský chorál. Je to jako svatý pohled na nebeské hvězdy. Je to příliš vznešené pro století vypočítavosti a poskakujícího džezu...“³⁹

Jestliže byly součástí táborového života láska, sex, znásilnění a prostituce, pak také následovala těhotenství a porody. Vedle dolů a stavenišť, vedle dřevorubec-kých komand a korekcí, vedle baráků a dobytých vagonů existovaly v Gulagu i porodnice a mateřské tábory – a také jesle pro nemluvnata a batolata.

Ne všechny děti, které se do těchto zařízení dostaly, se narodily v táborech. Některé byly „zatčeny“ zároveň se svou matkou. Pravidla, kterými se to řídilo, byla vždycky nejasná. Operační rozkaz z roku 1937, který ukládal zatčení žen a dětí „nepřátel lidu“, výslovně zakazoval zatýkat těhotné a kojící ženy.⁴⁰ Na druhé straně rozkaz z roku 1940 uváděl, že děti mohou s matkami zůstat do půldruhého roku, „dokud potřebují mateřské mléko“, pak musely být předány buď do sirotčinců, nebo příbuzným.⁴¹

V praxi však byly těhotné i kojící ženy zatýkány docela běžně. Při obvyklé vstupní prohlídce konvoje nově přijíždějících žen jednou lékař narazil na ženu, která měla porodní bolesti. Zavřeli ji, když byla v sedmém měsíci těhotenství.⁴² Jinou ženu, Natalju Zaporozec, poslali do transportu v osmém měsíci těhotenství: zatímco vagon posunovali po trati tam a zase zpátky, porodila mrtvé dítě.⁴³ Malířka a autorka pamětí Jefrosinja Kersnovskaja pomáhala zachránit dítě, narozené přímo během transportu.⁴⁴

Malé děti byly často „zatčeny“ i s rodiči. Žena uvězněná ve dvacátých letech napsala Dzeržinskému sarkastickou stížnost, ve které mu děkovala za „zatčení“ svého tříletého syna: vězení, psala, je lepší možnost než dětský domov, který označila za „továrnu na andělíčky“.⁴⁵ Fakticky byly ve dvou velkých vlnách deportací se svými rodiči uvězněny statisíce dětí – napřed to byly na začátku třicátých let děti kulaků, a potom během druhé světové války a po ní děti „nepřátelských“ národnostních skupin.

Tyto děti mohl šok způsobený novou situací poznamenat na celý život. Jedna polská vězeňkyně vzpomínala, že v její vězeňské cele byl s jakousi ženou její tříletý syn: „Dítě bylo dobře vychované, ale křehké a zamlklé. Bavily jsme ho, jak jsme uměly, příběhy a pohádkami, ale každou chvíli nás přerušoval a říkal: ‚Jsme ve vězení, že jo?‘“⁴⁶

O mnoho let později popisuje jedno dítě deportovaného kulaka utrpení v dobytčáku: „Lidé zdivočeli... Nemám tušení, kolik dní jsme cestovali. Ve vagoně sedm lidí zemřelo hladem. Dostali jsme se do Tomsku a tam nás – několik rodin – vsadili. Vložili také několik mrtvol, děti, mladé i starší lidi.“⁴⁷

Bez ohledu na těžkosti byly ženy, které v táboře úmyslně, dokonce cynicky otěhotněly. Byly to obvykle kriminálnice nebo ženy s drobnými přečiny, které chtěly otěhotnět, aby byly osvobozeny od těžké práce, dostaly o trochu lepší jídlo a možná i mohly využít amnestie, která se občas vztahovala na ženy s malými dětmi. Takové amnestie – jedna byla například v roce 1945 a další v roce 1948 – se obvykle nevztahovaly na ženy odsouzené za kontrarevoluční zločiny.⁴⁸ „Člověk si mohl usnadnit život, když otěhotněl,“ řekla mi Ljudmila Chačatřjan na vysvětlenou, proč ženy rády spaly se svými žaláři.⁴⁹

Jiná žena uvedla, že slyšela zvěsti, že všechny ženy s dětmi – ve vězeňském slangu *mamky* – mají být propuštěny. Poté záměrně otěhotněla.⁵⁰ Naděžda Joffe, vězeňkyně, která otěhotněla po povoleném setkání s manželem, napsala, že její spoluvězeňkyně ve „vlhkém mateřském baráku“ v Magadanu prostě „vůbec neměly mateřský pud“ a opouštěly své děti, jakmile to bylo možné.⁵¹

Není asi překvapivé, že ne všechny ženy, které v táboře zjistily, že jsou těhotné, chtěly, aby to tak zůstalo. Zdálo se, že správa Gulagu neměla jednoznačný postoj k tomu, zda se mají ženám povolovat potraty, nebo ne – někdy je povolovala, jindy těm, které se o něj pokusily, přišívala další trest.⁵² Není ani vůbec jasné, jak často k nim docházelo, protože se o nich zřídka píše: v desítkách rozhovorů a memoárů jsem slyšela nebo četla jen dva popisy. Anna Andrejevna mi vyprávěla o ženě, která „do sebe nacpala hřebíky, posadila se a začala šít na stroji. Nakonec začala silně krváčet“.⁵³ Jiná žena popsala, jak se jí táborový lékař snažil přerušit těhotenství:

Představte si obraz. Je noc. Je tma... Andrej Andrejevič se pokouší mi vyvolat potrat bez nástrojů, jen rukama potřenýma jódem. Je ale tak nervózní, že z toho nic není. Bolestí nemohu dýchat, ale ani nehlesnu, takže nikdo nic neuslyší. „Dost!“ vykřiknu nakonec nesnesitelnou bolestí a celá procedura se na dva dny zastaví. Nakonec všechno vyšlo ven – zárodek se spoustou krve. Proto jsem se nikdy nestala matkou.⁵⁴

Byly však také ženy, které své děti chtěly, a jejich osudem také často byla tragédie. Proti tomu všemu, co bylo napsáno o sobectví a prospěchářství žen, které porodily dítě v táboře, stojí příběh Havy Volovič. Byla zatčena jako politická v roce 1937 a v táboře byla mimořádně osamělá, a proto toužila dát život dítěti. Ačkoli Hava otce nijak zvlášť nemilovala, porodila v roce 1942 Eleonoru v táboře, kde nebylo speciální zařízení pro matky:

Byly jsme tam tři matky a daly nás v baráku do maličké místnůstky. Štěnice se ze stropu a ze zdí sypaly jako písek; celou noc jsme strávily tím, že jsme je odháněly od dětí. Přes den jsme musely chodit do práce a nechávat děti s nějakou starší ženou, kterou jsme dokázaly najít a která byla osvobozená od práce; ty ženy si klidně mohly brát jídlo, které jsme tam nechávaly pro děti.

Nicméně, píše Volovič,

Celý rok jsem každou noc stála u postýlky svého dítěte, odháněla štěnice a modlila se. Modlila jsem se, aby Bůh prodloužil mé utrpení třeba na sto let, pokud to znamená, že nebudu odloučena od své dcerušky. Modlila jsem se, abych s ní mohla být propuštěna, i kdyby jen jako žebračka nebo mrzák. Modlila jsem se, abych ji dokázala vychovat do dospělosti, i kdybych se musela plazit lidem u nohou a žebrot o almužnu. Ale Bůh mé modlitby nevyslyšel. Sotva moje děťátko začalo chodit, sotva jsem slyšela její první slůvka, to hřejivé slovíčko „máma“, a už nás oblečené do hadrů, přestože venku mrzlo, naložili do vagonu a převezly do „tábora pro matky“. A tam se můj baculatý andílek se zlatými kadeřemi rychle změnil v bledeho ducha s modrými stíny pod očima a boláky po celé puse.

Volovič napřed zařadili do dřevorubeckého komanda, a pak ji poslali na pilu. Večer nosila domů otýpku dřeva na topení, které dávala ošetřovatelkám v dětském domově. Ty jí za to někdy dovozovaly vidět dcerušku mimo normální návštěvní hodiny.

Viděla jsem, jak ošetřovatelky ráno děti budí. Tahaly je z postelí násilím, štulci a kopanci... strkaly do dětí pěstmi a hrubě jim nadávaly, svlékaly je z nočních šatů a myly je v ledové vodě. Děti se ani neodvážily plakat. Jen trochu popotahovaly jako starci a vydávaly hluboké mručení.

Ten strašný mručivý zvuk tehdy vycházel z postýlek celé dny. Děti, které už byly dost staré, aby seděly nebo ležely, ležely na zádech se skrčenýma nohama, a vydávaly ty divné zvuky podobné vrkání holubů.

Jedna ošetřovatelka měla na starosti sedmnáct dětí, takže stěží měla dost času, aby děti převlékla a nakrmila, a tak se musely o sebe postarat samy.

Ošetřovatelka přinesla z kuchyně misku horké kaše a rozdělila ji na jednotlivé talíře. Popadla nejbližší dítě, dala mu ruce za záda, přivázala je na židli ručníkem, a začala mu po lžících cpát horkou kaši do krku, nenechala mu ani čas, aby ji polklo, úplně jako by cpala husu šiškami.

Eleonora začala pomalu chřadnout.

Při některých návštěvách jsem viděla, že má tělíčko plné modřin. Nikdy nezapomenu, jak mě hubenýma rukama chytala kolem krku a naříkala: „Mámo, chci domů!“ Nezapomněla na tu díru plnou štěnic, kde poprvé viděla denní světlo a kde byla celý den s matkou...

Eleonorce už bylo patnáct měsíců a brzy pochopila, že její prosby o „domov“

jsou marné. Přestala se po mně natahovat, když jsem za ní přišla; odvracela se a mlčela. Poslední den jejího života, když jsem ji zvedla (dovolovali mi ji kojit), upřeně zírala do dálky, a pak mě začala pěstičkami bít do obličeje, škrábala mě a kousala do prsou. Pak zamířila zpátky do postele.

Když jsem se večer vrátila s otýpkou dříví, byla její postýlka prázdná. Našla jsem ji nahou v márnici mezi mrtvolami dospělých vězňů. Strávila na tomto světě rok a čtyři měsíce a umřela 3. března 1944... Tím, že jsem dala život svému jedinému dítěti, jsem se dopustila nejhoršího zločinu.⁵⁵

V archivech Gulagu se zachovaly fotografie z „mateřského“ tábora, jaký Volovič popsala. Jedno takové album začíná následujícím úvodem:

V jejich stalinské vlasti září slunce. Národ je naplněn láskou k vůdcům a naše nádherné děti jsou šťastné stejně jako je šťastná celá mladá země. Tady spí v širokých a teplých postelích noví občané naší země. Dostali najíst, sladce spí a jistě se jim zdají šťastné sny...

Doprovodné fotografie ten úvod usvědčují ze lži. Na jedné je řada kojících matek s bílými maskami na ústech – důkaz hygienických opatření v táboře. Ženy sedí na lavici, drží své děti, a dívají se vážně, neusmívají se. Na jiné jdou děti na večerní procházku. Seřazené do zástupu nevypadají o nic spontánněji než jejich matky. Na mnoha obrázcích mají děti oholené hlavičky, zřejmě jako prevenci proti vším, takže vypadají jako malí vězňové, kterými ve skutečnosti také byly.⁵⁶ „V táboře je také dětský blok,“ napsala Jevgenija Ginzburg. „Má vlastní bránu, vlastní stráž, ostnatý drát a baráky.“⁵⁷

Správa Gulagu v Moskvě musela na některé úrovni vědět, jak strašný život děti v táborech vedly. Příkladnějším víme, že táboroví inspektoři o něm informovali: zpráva z roku 1949 o podmínkách, v jakých v táborech žijí ženy, nesouhlasně poznamenává, že z 503 000 žen v Gulagu jich je 9 300 těhotných a 23 790 má v táborech malé děti. „Berouc v úvahu negativní vliv na zdraví a výchovu dětí“ se zpráva přimlouvá za předčasné propuštění jejich matek, jakož i těch žen, které mají děti doma, celkem asi sedmdesát tisíc žen, s výjimkou recidivistek a kontrarevolučních politických vězeňkyň.⁵⁸

Takové amnestie se čas od času uskutečňovaly. V životě dětí, které v táborech zůstávaly, se toho však zlepšovalo pramálo. Naopak, jejich zdraví a blahobyt zaujímaly na žebříčku priorit většiny táborových velitelů velice nízkou příčku, takže trvale obývaly ty nejhorší, nejstudenější a nejstarší baráky – nijak přece nepřispívaly k produktivitě tábora. Jeden inspektor udával, že teplota v jistém táborové dětském domově nikdy nevystoupila nad 11 °C, jiný zjistil, že se v dalším dětském domově oloupala malba a nemají tam vůbec žádné světlo, ani petrolejku.⁵⁹ Ve zprávě ze Siblugu z roku 1933 se píše, že táboru chybí osm set párů dětských bot,

sedm set dětských kabátů a devět set sad příborů.⁶⁰ Ženy, které v dětských domovech pracovaly, nebyly vždycky kvalifikované. Naopak, ošetřovatelství byla práce pro „důvěryhodné“, a tak se k ní obvykle dostávaly profesionální kriminálnice. Joffe píše: „Celé hodiny stály pod schody se svými ‚manžely‘, nebo prostě odešly, zatímco děti, které nikdo nekrmil ani se o ně nestaral, začaly být nemocné a umírat.“⁶¹

Matky, jejichž těhotenství už tábor hodně stálo, obvykle dostaly povolení tato zanedbání napravit – pokud o to stály. Hnali je do práce, jakmile to bylo možné, a jediná doba, na kterou je z práce neochotně uvolňovali, bylo kojení. Obvykle je každé čtyři hodiny pustili z práce, nechali je patnáct minut s dítětem – pořád v těch špinavých šatech, ve kterých pracovaly – a pak je poslali zpátky, což znamenalo, že děti zůstávaly hladové. A někdy jim nedovolili ani to. Jeden táborový inspektor uvádí případ ženy, která kvůli povinnostem v práci přišla své dítě nakojit o několik minut později, a už jí k němu nepustili.⁶² Bývalá táborová inspektorka mi v rozhovoru namítla, že děti, které nestačily všechno mléko vypít v povoleném čase – podle ní to byla půlhodina – dostaly zbytek od některé ošetřovatelky z láhve.

Tatáž žena také potvrdila jinou podobu krutosti: když skončilo kojení, měly ženy často zakázány jakékoli další kontakty se svými dětmi. V táboře, kde působila, sama zakázala všem matkám, aby za svými dětmi chodily, kvůli tomu, že matky-trestankyně svým dětem ubližovaly. Tvrdila, že viděla, jak jedna matka dala svému dítěti cukr smíchaný s tabákem, aby je otráвила. A jiná podle ní dítěti ve sněhu schválně stáhla boty. „Byla jsem odpovědná za úmrtnost dětí v táborech,“ řekla mi na vysvětlenou, proč matkám bránila za dětmi chodit. „Ty děti svým matkám k ničemu nebyly, matky je chtěly zabít.“⁶³ Stejná logika mohla vést i jiné táborové velitele, aby matkám zakazovali vidět vlastní děti. Právě tak dobře je však možné, že tato pravidla byla výplodem bezmyšlenkovité krutosti táborové správy: zařizovat návštěvy matek u dětí bylo nepohodlné, a tak se to zakazovalo.

Důsledky oddělení dětí od rodičů v tak útlém věku se daly snadno předvídat. Vyskytly se nesčetné dětské epidemie. Dětská úmrtnost byla mimořádně vysoká – tak vysoká, že jí zprávy inspektorů i záznamy často záměrně tají.⁶⁴ Avšak i ty děti, které nejtěžší dětství přežily, měly jen malou naději na normální život v táborových jeslích. Některé mohly mít štěstí, že se o ně vězeňské ošetřovatelky staraly. Jiné takové štěstí neměly. Ginzburg pracovala v táborových jeslích, a při příchodu zjistila, že ani starší děti ještě neumějí mluvit:

Jenom někteří čtyřletí caparti uměli vyslovit jednotlivá nespojená slova. Děti většinou vydávaly nesouvislé výkřiky, mávaly rukama, rvaly se. „Jak by mohly mluvit? Copak je to někdo učil?“ vysvětlovala mi bez zvláštního zájmu Aňa. „V kojeneckém oddělení leží celý čas v postýlkách, nikdo je nepochová, i kdyby se ukřičely. Brát děcka do náruče je zakázáno. Smíme jenom vyměňovat plínky. Ovšem když je jich dost.“

Když se Ginsburg snažila své nové svěřence učit, zjistila, že jen jedno nebo dvě děti jsou schopny se něco naučit – ty, se kterými jejich matka udržovala nějaký kontakt.

„Podívej se,“ ukazovala jsem Stasikovi nakreslený domek, „co je to?“

„Barák,“ poměrně zřetelně odpověděl chlapec.

Několika čarami jsem usadila u domku kočku. Ale tu nepoznal nikdo, ani Stasik. Děti ještě nikdy tak vzácné zvíře neviděly. Pak jsem udělala kolem domku idylický, obyčejný plot.

„A co je tohle?“

„Zóna! Zóna!“ radostně zvolala Věrka a zatleskala ručkama.⁶⁵

Obvykle se děti z táborových jeslí přemísťovaly do obyčejného sirotčince, když jim byly dva roky. Některé matky to vítaly, vždyť to pro děti byla možnost uniknout z tábora. Jiné protestovaly, neboť věděly, že je mohou úmyslně nebo náhodou přemístit do jiného tábora, pryč od dětí, jejichž jména pak mohou být změněna nebo zapomenuta, což znemožní udržování jakéhokoli vztahu i kontaktu.⁶⁶ To se s dětmi v normálních dětských domovech někdy stávalo. Valentinu Jurganovou, dceru kulaka z řad povolžských Němců, dali do dětského domova, kde byly některé děti příliš malé a nemohly si pamatovat, jak se jmenovaly, a v úřadech byl příliš velký zmatek, takže se jméno zapomnělo. Vyprávěla mi, že jedné holčičce dali jméno Kaštanova, protože v parku u sirotčince rostla spousta kaštanů.

Po letech jiná taková dívka srdceryvně popsala své neúspěšné celoživotní pátrání po pravých jménech svých rodičů: v jejím kraji neexistoval žádný záznam o narození dítěte s příjmením, které měla v dokladech, a ona byla příliš malá, než aby si pamatovala skutečné jméno svých rodičů. Některé detaily z vlastní minulosti si však pamatovala: „Maminka u šicího stroje. Prosím ji o jehlu a nit... Jsem v zahradě... Potom později... V pokoji je tma, postel napravo je prázdná, něco se stalo. Najednou jsem sama. Jsem vyděšená.“⁶⁷

Není divu, že některé matky „plakaly a křičely, a některé se dokonce pomátly, takže je zavřeli do bunkru, dokud se zase neuklidnily“, když jim brali děti. Když bylo dítě jednou pryč, byly naděje na opětovné spojení chabé.⁶⁸

Mimo tábory se život „táborových“ dětí pokaždé nezlepšil. Připojily se totiž k armádě dětí, které byly do dětských domovů umístěny hned po zatčení svých rodičů, což byla další kategorie dětských obětí. Tito státní sirotci byli zpravidla v přečpaných ústavech, byli špinaví, mizerně oblečení a často umírali. Bývalá vězeňkyně vzpomíná na dojetí a velké naděje, provádějící odeslání skupiny vězeňských dětí do městského sirotčince – a na hrůzu, jakou pocítily, když slyšely, že všech jedenáct dětí zemřelo na epidemii.⁶⁹ Už v roce 1931, kdy vrcholila kolekti-

vizace, psali ředitelé dětských domovů na Urale tamním úřadům zoufalé dopisy, v nichž prosili o pomoc při péči o tisíce nově osiřelých dětí kulaků:

V pokoji o dvanácti čtverečních metrech je třicet chlapců. Pro osmatřicet dětí je sedm postelí, na kterých spí „recidivisté“. Dva osmnáctiletí zničili elektrické vedení, vyloupili obchod a pijí s ředitelem... děti spí na špinavé podlaze, hrají karty, udělané z roztrhaných obrázků „Vůdce“, kouří, vylamují mřížky z oken a lezou přes zeď s úmyslem uprchnout.⁷⁰

V jiném domově pro děti kulaků:

Děti spí na podlaze a nemají dost bot... někdy několik dní neteče voda. Špatně jedí; k obědu nemají nic než vodu a brambory. Nejsou tam talíře ani misky, děti jedí z naběraček. Pro sto čtyřicet lidí je tam jeden hrnek a není dost lžic; jedí v turnusech nebo rukama. Není tam světlo, jen jediná petrolejka pro celý domov, a do té není petrolej.⁷¹

V roce 1933 poslal jeden dětský domov u Smolensku komisariátu pro děti následující telegram: „Dodávky potravin pro domov byly přerušeny. Sto dětí hladoví. Organizace odmítla poskytnout přídělí. Není žádná pomoc. Přijměte neodkladná opatření.“⁷²

Ani časem se to moc nezměnilo. Rozkaz NKVD z roku 1938 popisuje dětský domov, ve kterém starší chlapci znásilnili dvě osmiletá děvčátka, a další, kde se 212 dětí dělilo o dvanáct lžic a dvacet talířů, a protože neměly pyžama ani noční košile, spaly v šatech a v botách.⁷³ Roku 1940 byla Saveljeva Leonidovna „unese-na“ z dětského domova – její rodiče byli zavřeni – a adoptovala ji rodina, která ji chtěla využít jako služku. Byla tak odloučena od své sestry, kterou už pak nikdy nenašla.⁷⁴

Děti politických vězňů měly v takových domovech obzvlášť krušný život a často se s nimi zacházelo hůř než s obyčejnými sirotky, kteří tam byli s nimi. Říkali jim, aby „zapomněly na své rodiče, protože jsou to nepřátelé lidu“, jak se to stalo desetileté Světaně Kogtěvě.⁷⁵ Důstojníci NKVD odpovědní za takové domovy měli nařizeno věnovat zvláštní pozornost dětem kontrarevolucionářů a vyčlenit je, aby zajistili, že se s nimi v žádném ohledu nebude zacházet privilegovaně.⁷⁶ Kvůli tomuto pravidlu vydržel Pjotr Jakir po uvěznění svých rodičů v jednom z těchto sirotčinců přesně tři dni. Za tu dobu „si vykoledoval označení za vůdce dětí „zrádců“ a byl ve věku čtrnácti let okamžitě zatčen. Přemístili ho do věznice a nakonec ho poslali do tábora.“⁷⁷

Častěji děti politických vězňů trpěly posměšky a vyháněním. Jeden vězeň si pamatoval, že při příjezdu do sirotčince brali dětem „nepřátel“ otisky prstů jako zločincům. Učitelé a vychovatelé se často báli projevit jim přílišnou náklonnost,

aby nebyli nařčeni, že sympatizují s „nepřáteli“.⁷⁸ Děti uvězněných rodičů musely kvůli svému „nepřátelskému“ statutu snášet nelítostné posměšky, uvádí Jurganova, která kvůli tomu záměrně zapomněla němčinu, jíž v dětství mluvila.⁷⁹

Za těchto okolností si i děti vzdělaných rodičů brzy osvojily zločinecké zvyky. Jedním z takových dětí byl Vladimír Glebov, syn předního bolševika Lva Kameněva. Jeho otec byl uvězněn, když mu byly čtyři roky, a Glebov putoval „do vyhnanství“ – do speciálního dětského sirotčince na západní Sibiři. Asi čtyřicet procent osazenstva tam tvořily děti „nepřátel“, asi čtyřicet procent byli mladiství delikventi, a zbylých dvacet procent byly děti Romů, uvězněných za kočování. Glebov objasnil spisovateli Adamu Hochschildovi, že i pro děti politických bylo výhodné navázat brzy kontakty s mladými kriminálníky:

Kamarád mě naučil některé způsoby, jak se ochránit, které mi později v životě hodně pomohly. Tady mám jednu jizvu, tady další... když na tebe lidé útočí nožem, potřebuješ vědět, jak se ubránit. Hlavní zásada je odpovědět předem, nenechat se uhodit. To bylo naše šťastné sovětské dětství!⁸⁰

Některé děti však jejich zážitky ze sirotčinců natrvalo poznamenaly. Jedna matka se vrátila z vyhnanství a znovu se sešla se svou dcerkou. Holčičce bylo osm let, ale stěží uměla mluvit, hltala jídlo a chovala se jako divoké zvířátko, jak se naučila v sirotčinci.⁸¹ Jiná matka, propuštěná po vypršení osmiletého trestu, si přišla vyzvednout děti ze sirotčince, a zjistila, že s ní odmítají jít. Naučili je tam, že jejich rodiče jsou „nepřátelé lidu“, kteří nezasluhují žádnou lásku ani náklonnost. Zejména je poučovali, aby odmítly odejít, „kdyby si vás matka někdy přišla vyzvednout“, a aby už nikdy nechtěly se svými rodiči znovu žít.⁸²

Není divu, že děti z takových sirotčinců utíkaly, a to hojně. Jakmile se octly na ulici, rychle zapadly do kriminálního podsvětí. A jakmile se staly částí kriminálního podsvětí, neúprosný cyklus pokračoval. Dříve nebo později se nejspíš dostaly do vězení také.

Na první pohled neodhaluje výroční hlášení NKVD z let 1944–45 z osmi táborů na Ukrajině nic neobyčejného. Hlášení vypisuje, které tábory plnily pětiletku a které ne. Chválí vězeňské úderníky. Přísně zaznamenává, že ve většině táborů bylo velmi špatné a jednotvárné jídlo. S větším zadostiučiněním si všimá, že ve sledovaném časovém období propukla epidemie jen v jednom táboře, a že to bylo poté, co tam bylo převezeno pět vězňů z přeplněné charkovské věznice.

K ilustraci přesné podoby oněch osmi ukrajinských táborů však poslouží několik detailů, které zpráva obsahuje. Jakýsi inspektor si například stěžuje, že jeden z táborů má nedostatek „učebnic, per, sešitů a tužek“. Je tam také strohá poznámka, že jistí uvěznění mají sklon hrát o jídlo, takže někdy přijdou o svůj příděl

chleba na mnoho měsíců dopředu: mladší obyvatelé tábora byli, jak se zdá, příliš nezkušení na to, aby mohli hrát karty se starousedlíky.⁸³

Osm táborů, o které jde, bylo osm ukrajinských dětských kolonií. Ne všechny děti, které se dostaly do jurisdikce Gulagu, totiž byly děti uvězněných rodičů. Část z nich si cestu do tábora našla sama. Ti, kteří spáchali nějaké zločiny, byli uvězněni a posláni do zvláštních táborů pro mladistvé. Ty řídili stejní byrokraté, kteří řídili i tábory pro dospělé, a také se v mnoha ohledech táborům pro dospělé podobaly.

Původně se tyto „dětské tábory“ zakládaly pro bezprizorné, to jest pro sirotky, opuštěné děti a špinavé děti ulice, které se ztratily nebo utekly od rodičů v letech občanské války, hladomoru, kolektivizace a hromadných zatýkání. Tyto děti ulice se začátkem třicátých let staly společným znakem nádraží a parků sovětských měst. Ruský spisovatel Victor Serge je popsal:

Viděl jsem je v Leningradě a v Moskvě žít v kanálech, v plakátových kioscích, v hrobkách na hřbitovech, kde je neotravovali učitelé; v noci sněmovaly na záchodcích; cestovaly na střeše vagonů nebo vespod na táhlech. Objevovaly se, obtížně a černé potem, aby od cestujících vyžebrały pár kopejek a něco jim nalhaly, čekající na příležitost ukrást nějaký kufr...⁸⁴

Těchto dětí bylo tolik a byly s nimi takové problémy, že Gulag v roce 1934 zřídil v táboře pro dospělé první dětské oddělení, aby dětem uvězněných rodičů zabránil toulat se po ulicích.⁸⁵ O něco později, v roce 1935, bylo rozhodnuto v Gulagu zřídit také zvláštní dětské kolonie. Při hromadných čistkách se děti sbíraly na ulicích a posílaly do kolonií, aby se tam učily a připravily se vstoupit do řad pracovních sil.

V roce 1935 také sovětské úřady přijaly nechvalně známý zákon, podle kterého byly děti od dvanácti let trestně odpovědné, mohly být odsouzeny jako dospělí. Od té doby byla rolnická děvčata odsuzována za krádež několika zrn obilí, děti „nepřátel“ za podezření ze spolupráce se svými rodiči, a putovaly do vězení pro mladistvé spolu s nezletilými prostitutkami, malými kapsáři, dětmi ulice a dalšími.⁸⁶ Podle jedné interní zprávy sebrali příslušníci NKVD ve třicátých letech dvanáctiletou Tatarku, která neuměla ani slovo rusky a ztratila se na nádraží matce. Samotnou ji deportovali na daleký sever.⁸⁷ Dětská kriminalita byla v Sovětském svazu tak rozšířená, že NKVD v roce 1937 zřídil dětské domovy se „zvláštním režimem“ – pro děti, které v normálních dětských domovech soustavně porušovaly předpisy. V roce 1939 se už obyčejní sirotci vůbec neposílali do dětských táborů. Ty byly nyní vyhrazeny pro dětské zločince, které opravdu odsoudily soudy nebo *osoboje sověščanije*, tedy „zvláštní komise“.⁸⁸

Navzdory hrozbě tvrdých trestů počet mladistvých delikventů dál rostl. Válka nepřinesla jen sirotky, ale také děti, o které se nikdo nestaral, protože otcové byli

na frontě a matky dřely dvanáct hodin denně v továrně, a také celou novou kategorií dětských zločinců: nezletilé dělníky, kteří utekli z práce v továrně – někdy poté, co byla továrna evakuována daleko od jejich rodin –, a tudíž porušili válečný zákon „O nedovoleném opuštění práce ve vojenském podniku.“⁸⁹ Podle statistiky NKVD shromáždila dětská „přijímací centra“ v letech 1943–45 neobyčejné množství dětí – 842 144 dětí bez domova. Většinu z nich poslala zpátky k rodičům, do dětských domovů nebo do učilišť. Značné množství dětí – podle záznamů 52 830 – však bylo zařazeno do „pracovně výchovných kolonií“. Slovní spojení „pracovně výchovná kolonie“ není nic jiného, než eufemistické označení pro dětský koncentrační tábor.⁹⁰

Zacházení s dětmi v táborech pro mladistvé se v mnoha ohledech moc nelišilo od zacházení s jejich rodiči. Děti bývaly zadrženy a převáženy podle stejných pravidel, jen se dvěma výjimkami: měly být umístěny odděleně od dospělých a v případě pokusu o útěk se po nich nemělo střílet.⁹¹ Byly ve stejných věznicích ve zvláštních, leč stejně bídných celách. Taková cela je nám v popisu jednoho inspektora smutně povědomá: „Zdi byly špinavé; nebylo tam dost kavalců ani matrací pro všechny vězně. Nebyla tam prostěradla, polštáře ani deky. V cele č. 5 bylo okno ucpané polštářem, protože v něm nebylo sklo, a v cele č. 14 jedno okno nešlo vůbec zavřít.“⁹² Jiné hlášení líčí, že mladiství vězni žili v „nepřípustně nehygienických podmínkách“, že měli nedostatek teplé vody a základních potřeb, jako hrnků, misek a stoliček.⁹³

Někteří mladiství vězni byli vyslýcháni jako dospělí. Čtrnáctiletý Pjotr Jakir byl zatčen v sirotčinci a byl napřed umístěn do vězení pro dospělé, a poté ho vyslýchali, jako by byl dospělý. Vyšetřovatel ho obvinil z „organizování bandy anarchistické jízdy, která měla působit za linií Rudé armády“, přičemž jako důkaz uváděl skutečnost, že Jakir byl zdatný jezdec na koni. Poté byl Jakir odsouzen za to, že byl „společensky nebezpečný živel“.⁹⁴ Šestnáctiletý Polák Jerzy Kmiecik, kterého chytili při překračování sovětských hranic do Maďarska – bylo to v roce 1939, po sovětském vpádu do Polska – byl také vyslýchán jako dospělý. Kmiecik musel celé hodiny stát nebo sedět na stoličce bez opěradla a dávali mu přesolenou polévku, aniž mu dali napít. Jeho vyšetřovatelé chtěli mimo jiné vědět: „Kolik vám zaplatil pan Churchill za dodané informace?“ Kmiecik nevěděl, kdo je to Churchill, a požádal, aby mu to vysvětlili.⁹⁵

V archívech se také dochovaly protokoly z výslechů patnáctiletého Vladimira Moroze, který byl obviněn, že v sirotčinci vyvíjel „kontrarevoluční činnost“. Morozova matka a jeho sedmnáctiletý starší bratr byli uvězněni také. Otec byl zastřelen. Moroz si vedl diář, který příslušníci NKVD našli, ve kterém ostře odsuzoval „lhaní a pomlouvání“ všude kolem sebe: „Kdyby byl někdo před dvanácti lety usnul hlubokým spánkem a nyní by se probudil, šokovaly by ho změny, které se tady za tu dobu odehrály.“ Moroz byl sice odsouzen na tři roky do tábora, ale v roce 1939 ve vězení zemřel.⁹⁶

Tyto incidenty nebyly ojedinělé. V roce 1939, když sovětský tisk přinesl zprávy o několika příslušnících NKVD uvězněných kvůli vynucování nepravdivých příznání, popsaly jedny sibiřské noviny případ, který se týkal sto šedesáti šesti dětí. Většinu z nich bylo od dvanácti do čtrnácti let, ale některým bylo teprve deset. Za vyslýchání těchto dětí dostali čtyři důstojníci NKVD a dozorový prokurátor tresty od pěti do deseti let. Historik Robert Conquest píše, že jejich doznání byla pořízena „poměrně snadno“: „Jedno desetileté dítě se zlomilo po celonočním výslechu a přiznalo, že bylo od sedmi let členem jakési fašistické organizace.“⁹⁷

Neúprosné požadavky otrockého pracovního systému se vztahovaly i na dětské vězně. Dětské kolonie sice zpravidla nebyly umístěny na nejzazším dalekém severu ani v důlních táborech, ale ve čtyřicátých letech byl v severském táboře Norilsku dětský *lagpunkt*. Někteří z tisíce jeho obyvatel byli zaměstnáni v norilské cihelně, kdežto ostatní pracovali při odklizení sněhu. Byla mezi nimi hrstka dvanáctiletých, třináctiletých a čtrnáctiletých, většinou bylo patnáct až šestnáct – starší mladistvé už převáděli do táborů pro dospělé. Na podmínky v norilském dětském táboře si stěžovalo mnoho inspektorů, a tábor byl nakonec přemístěn do jižnější oblasti SSSR – ale až potom, co se mnoho mladistvých stalo obětí stejných nemocí ze zimy a z podvýživy jako jejich dospělí kolegové.⁹⁸

Typičtější je zpráva z Ukrajiny, která objasňuje, že děti v ukrajinských dětských pracovních koloniích zpracovávaly dřevo a kov nebo šily.⁹⁹ Kmiecik, který byl v dětské kolonii u Žitomiru na Ukrajině, pracoval v továrně na nábytek.¹⁰⁰ Přesto však kolonie používaly stejné metody jako tábory pro dospělé. Měly dosahovat výrobních výsledků, jednotlivci měli stanovené normy, které měli plnit, dodržoval se režim. Rozkaz NKVD z roku 1940 nařizoval, aby děti od dvanácti do šestnácti let pracovaly čtyři hodiny denně a další čtyři hodiny trávily ve škole. Tentýž rozkaz požadoval, aby děti od šestnácti do osmnácti let pracovaly osm hodin denně a práci ve škole věnovaly dvě hodiny.¹⁰¹ V norilském táboře se tento režim nedodržoval, tam škola vůbec nebyla.¹⁰²

V táboře pro mladistvé, kde byl Kmiecik, byly jen večerní třídy. Mimo jiné se tam děti učily, že „Anglie je ostrov v západní Evropě... Vládnu tam lordi, kteří nosí červené róby s bílým límcem. Vlastní dělníky, kteří na ně dřou a kterým platí jen málo.“¹⁰³ Děti tam ani nebyly především kvůli tomu, aby se vzdělávaly: v roce 1944 Berija pyšně hlásil Stalinovi, že tábory pro mladistvé, které jsou součástí Gulagu, významně přispěly k válečnému úsilí – vyrobily se v nich miny, granáty a další materiál v celkové hodnotě 150 milionů rublů.¹⁰⁴

Na děti byla také zaměřena stejná táborová propaganda jako na dospělé. V polovině třicátých let píší táborové noviny o dětech-stachanovcích a překypují chválou „pětatřicátníků“, dětí ulice, umístěných do tábora podle zákona z roku 1935, přičemž oslavuje ty, které prohlédly a proměnily se fyzickou prací. Stejně noviny také příkře odsuzují ty děti, které nepochopily, že „musejí opustit svou minulost, že je čas nastoupit nový život... Hraní karet, opilství, chuligánství, úteky

z práce, zlodějství atd., to všechno je mezi nimi obecně rozšířeno.“¹⁰⁵ Aby děti toto mladistvé „příživnictví“ přemáhaly, měly se účastnit stejných kulturně výchovných koncertů jako dospělí a zpívat stejné stalinistické písně.¹⁰⁶

A konečně byly děti vystaveny stejnému psychologickému nátlaku jako dospělí. Další direktiva NKVD z roku 1941 požadovala, aby bylo v dětských koloniích NKVD a v dětských přijímacích centrech zřízeno *agenturno-operativnoje obsluživanie* – „sít informátorů“. Šířily se pověsti o kontrarevolučních náladách mezi obsluhou a dětmi v táborech, hlavně dětmi kontrarevolucionářů. Děti v jednom táboře dokonce vyvolaly malou vzpouru. Obsadily jídelnu, zničily ji, napadly strážce a šest strážců zranily.¹⁰⁷

Děti v táborech pro mladistvé měly štěstí jen v jednom: že je neposlali do obyčejného tábora, kde by byly mezi běžnými dospělými vězni jako tamní děti. Neustále vzrůstající počet mladistvých v táborech pro dospělé byl totiž pro táborové náčelníky – stejně jako všudypřítomné těhotné ženy – trvalým zdrojem bolení hlavy. V říjnu 1935 Genrich Jagoda všem táborovým náčelníkům rozzlobeně napsal, že „bez ohledu na můj rozkaz nejsou nezletilí vězňové posíláni do pracovních kolonií pro mladistvé, ale směšují se s dospělými“. A konstatoval, že při posledním sčítání bylo v táborech pro mladistvé stále ještě 4 305 neplnoletých.¹⁰⁸ O třináct let později, v roce 1938, si vyšetřovatelé prokuratury pořád ještě stěžovali, že v táborech pro dospělé je příliš mnoho nedospělých vězňů, které zločinci kazí. I správa tábora si všimla, že jeden přední táborový zločinecký boss udělal z osmnáctiletého zlodějíčka nájemného vraha.¹⁰⁹

Maloletki, mladiství, ve svých dospělých spoluvězních moc sympatií nebudili. „Hlad a hrůza z toho, co se bude dít, je zbavily všech zábran,“ napsal Lev Razgon, který zpozoroval, že mladiství přirozeně tíhnou k těm, kdo se jim zdají silnější. A to byli profesionální zločinci, kteří dělali z chlapců „sluhy, němé otroky, šašky, rukojmí a ledacos jiného“, a z chlapců i dívek prostitutky a prostitutky.¹¹⁰ Jejich strašlivé zážitky však mnoho lítosti bohužel vzbudit nedokázaly; právě naopak: v memoárové literatuře jsou jim vyhrazeny ty nejostřejší invektivy. Razgon napsal, že ať už dětské vězni pocházeli z jakéhokoli prostředí, „brzy všichni projevovali strašlivou a nenapravitelnou pomstychtivou krutost bez jakéhokoli omezení či odpovědnosti“. Ba co hůř,

Ničeho a nikoho se nebáli. Strážníci a velitelé tábora varovali před vstupem do zvláštního baráku, kde mladiství žili. Děly se tam ty nejodpornější, nejucyňičtější a nejkrutější činy, k jakým v táboře došlo. Jestliže některý z kriminálních vůdců hrál, všechno prohrál a dal v sázku i svůj život, chlapci ho zabili za denní příděl chleba nebo prostě „pro legraci“. Děvčata se chvástala, že dokážou uspokojit celou brigádu dřevorubců. V těch dětech nezůstalo nic lidského a nebylo možné si představit, že se mohou vrátit do normálního světa a stát se znovu normálními lidskými bytostmi.¹¹¹

Solženicyn cítil stejně:

V jejich vědomí není žádné kontrolní světýlko mezi dovoleným a nedovoleným, a o dobro a zlu už vůbec žádnou představu nemají. Pro ně je dobré všechno, co si přejí ony, a špatné všechno, co jim stojí v cestě. Drzé a vyzývavé chování si osvojují proto, že v táboře je to forma nevýhodnější.¹¹²

Holandský vězeň Johan Wigmans rovněž píše o mladých lidech, kterým „ve skutečnosti možná nevadilo, že žili v těchto táborech. Oficiálně se předpokládalo, že pracují, ale to bylo to poslední, co dělali. A zároveň se těšili z pravidelného příjmu a obrovské příležitosti učit se od kamarádů.“¹¹³

Existovaly i výjimky. Alexandr Klejn vypráví příběh dvou třináctiletých chlapců, kteří byli zatčeni jako partyzáni a byli odsouzeni ke dvaceti letům v táboře. Ti dva zůstali v táborech deset let a dokázali zůstat spolu, protože vyhlásili hladovku pokaždé, když je někdo chtěl rozdělit. Protože byli tak mladí, lidé s nimi měli soucit a dávali jim lehčí práci a jídlo navíc. Oba se zapsali do táborových technických kursů a stali se zdatnými inženýry ještě dřív, než je osvobodila jedna z amnestií po Stalinově smrti. Kdyby nebylo táborů, napsal Klejn – „kdo by pomohl pologramotným vesnickým klukům, aby se stali vzdělanými lidmi a dobrými odborníky?“¹¹⁴

Když jsem se však na sklonku devadesátých let začala poohlížet po pamětech lidí, kteří kdysi bývali mladistvými vězni, zjistila jsem, že je velmi obtížné nějaké najít. Až na Jakirovy, Kmiecikovy a hrstku dalších, které shromáždila společnost Memorial a jiné instituce, je jich jen málo.¹¹⁵ Takových dětí ale byly desítky tisíc a mnohé by ještě měly být naživu. Navrhovala jsem dokonce ruským přátelům, abychom dali do novin inzerát a pokusili se nějaké takové pamětníky najít a popovídat si s nimi. „Nedělej to,“ radili mi. „Všichni víme, co se z takových lidí stalo.“ Desítky let propagandy, plakátů zdobících stěny sirotčinců, děkování Stalinovi „za naše šťastné dětství“ – to vše nedokázalo sovětské lidi přesvědčit, že by se z dětí táborů, dětí ulice a sirotčinců mohlo kdy stát cokoli jiného než plnoprávní příslušníci rozsáhlé a všeobjímající zločinecké třídy Sovětského svazu.

Kapitola 16

Umírání

*Co že to znamená – vysílení?
Co že to znamená – zhroutit se?
Strašné každé pokřčení
rozbitých rukou a nohou.
Hlad škrtí... Blouzníš o chlebě...
„Chleba, chleba“ – srdce vzlyk.
Daleko průzračné nebe,
v něm lhostejný kruh sluneční.
Chuchvalec dechu jak tenké svištění...
Minus padesát.
Copak? Umírání?
Okolním horám strnul vaz.*

– Nina Gagen-Torn, *Memoria*¹

Po celou existenci Gulagu vězňové vždycky vyhrazovali nejnižší místo v táborové hierarchii umírajícím – nebo spíš žijícím mrtvým. K jejich označení bylo vymyšleno celé odvětví táborového slangu. Někdy se umírajícím říkalo *fitili*, čili „knoti“, které to brzo sfoukne jako knot svičky. Říkalo se jim také *govnojedy*, „hovnožrouti“, nebo *pomoječnikji*, „píjící pomyjí“. Nejčastěji se jim říkalo *dochođagi*, podle ruského slovesa *dochodit*, „docházet, dospívat (ke kraji)“, což se obvykle překládá jako „dohasňující“. Jacques Rossi ve své knize *Gulag Handbook* uvádí, že výraz byl sarkastický: umírající konečně „dospívali k socialismu“.² Jiní jsou prozaičtější, podle nich nedospívali k socialismu, nýbrž ke konci života.

Jednoduše řečeno byli *dochođagi* vyhladovělí k smrti a trpěli onemocněními z podvýživy a nedostatku vitaminů: kurdějemi, pelagrou a různými typy průjmů. V ranějších stádiích se tyto choroby projevily vypadáváním zubů a hnisavými boláky, symptomy, které někdy sužovaly i táborové strážce.³ V pozdějším stádiu vězni ztráceli schopnost vidět v šeru. Gustav Herling si pamatoval „pohled na lidi trpící ‚slepíči mlhou‘, kteří ráno i večer pomalu kráčeli s rukama vztaženými před sebou“.⁴

Hladovějící lidé měli také žaludeční problémy, závratě a až groteskně jim

Kellera, Suničuka a Vachajeva, a zloděje známého pod přezdívkou „Knír“. Sestavily dokonce tabulku, která ukazovala velitelská spojení vycházející z Centra přes stávkový výbor k oddělením propagandy, obrany a kontrarozvědky. Věděly o brigádách, postavených na obranu každého baráku, o rozhlasové stanici a o provizorním generátoru.

Nikdy však neidentifikovaly všechny členy Centra, skutečné organizátory povstání. Podle jedné zprávy mnozí z „pravých aktivistů“ zůstali v táboře, klidně si odpykávali své tresty a čekali na amnestii. Jejich jména jsou neznámá – a nejspíš neznámá zůstanou.

Kapitola 25

Tání – a propuštění

*Nechod'me kolem horké kaše,
dost nesmyslů.
Jsme děti kultu.
Jsme jeho tělo a krev*

*Bouřili jsme se v mlze
uškutku podivné,
v gigantománii
a bídě myslí...*

– Andrej Vozněsenskiij, „Děti kultu“, 1967¹

Kengirští stávkující sice prohráli svou bitvu, ale válku vyhráli. Od povstání ve Stěplagu sovětské vedení skutečně ztratilo zájem o tábory nucených prací – a náramně rychle.

Do léta 1954 už bylo obecně známo, že tábory nejsou výnosné. Další přehled financí Gulagu v červnu 1954 znovu ukázal, že jsou silně dotovány a že zejména výdaje na ostrahu znemožňují, aby se tábory vyplácely.² Na schůzi táborových velitelů s nejvyšším osazenstvem Gulagu, která proběhla zanedlouho po Kengiru, si mnozí úředníci otevřeně stěžovali na mizernou organizaci dodávek potravin pro tábory, na byrokracii, která se vymkla kontrole – v té době existovalo sedmáct různých stravovacích norem – a na ubohou organizaci táborů samotných. Některé tábory ještě fungovaly, ale bylo v nich jen pár vězňů. Stávky a nepokoje trvaly. V roce 1955 vyhlásili vězňové ve Vorkutě další generální stávku.³ Převládaly už podněty ke změně – a změna se dostavila.

10. července 1954 vydal Ústřední výbor rezoluci, která vrátila osmihodinovou pracovní dobu, zjednodušila táborový režim a usnadnila vězňům, aby za dobrou práci dosáhli předčasného propuštění. Zvláštní tábory byly zrušeny. Vězni směli – často bez jakýchkoli omezení – psát dopisy a dostávat balíčky. V některých táborech se směli oženit a dokonce žít se svými partnery. Z hlídacích psů a eskortních strážných se stala věc minulosti. Vězňové si mohli kupovat nové zboží: oblečení, které bylo předtím nedostupné, a pomeranče.⁴ Odsouzenec v Ozerlagu směli dokonce pěstovat květinu.⁵

V té době také zahájily nejvyšší vrstvy sovětské elity rozsáhlejší diskusi o stalinické justici. Začátkem roku 1954 si Chruščov vyžádal – a dostal – podrobnou zprávu o tom, kolik vězňů bylo od roku 1921 obviněno z kontrarevolučních trestných činů, a také informaci o tom, kolik je jich ještě stále vězněno. Číslo samozřejmě nebyla úplná, protože oficiálně nezahrnovala miliony vyhnanců ani ty, kdo byli nespravedlivě osouzeni ze zločinů, nepokládáných oficiálně za politické, ani ty, které odsoudily běžné soudy, ani ty, kteří nikdy před soudem ani nestáli. Přesto jsou tato čísla, představující počet lidí, kteří byli zabiti nebo posláni do vězení bez jakéhokoli důvodu, tak vysoká, že je to šokující. Samotné ministerstvo vnitra napočítalo, že za předchozí tři desítky let odsoudila kolegia OGPU, trojky NKVD, zvláštní komise a všechna ta vojenská kolegia a tribunály, které masově vyráběly rozsudky, celkem 3 777 380 lidí za podněcování kontrarevoluce. Z těch bylo 2 369 220 posláno do táborů, 765 180 do vyhnanství a 624 980 jich bylo popraveno.⁶

Několik dní poté se Ústřední výbor zavázal všechny tyto případy přezkoumat – a také případy „repetentů“, vězňů, kteří byli podruhé „odsouzeni“ ve vyhnanství v roce 1948. Chruščov zřídil celostátní výbor vedený generálním prokurátorem Sovětského svazu, aby na tento úkol dohlížel. Zřídil také ve všech republikách a oblastech země místní výbory, které kontrolovaly rozsudky a tresty vězňů. Někteří političtí byli tenkrát propuštěni, přestože jejich původní rozsudky nebyly zrušeny: skutečná rehabilitace, při níž stát připustil, že se dopustil chyb, přišla až později.⁷

Začalo se propouštět, i když následujícího půldruhého roku pokračovalo propouštění mučivě pomalu. Ti, kdo si odpykali dvě třetiny trestu, mohli jít někdy domů bez jakéhokoli vysvětlování či rehabilitace. Jiné zase zcela bezdůvodně drželi v táborech. Přestože o nevýnosnosti táborů všichni věděli, nebyli úředníci Gulagu ochotni je zavírat. Potřebovali, jak se zdálo, aby je někdo seshora pošouchl.

A potom, v únoru 1956, to pošouchnutí přišlo, když Chruščov přednesl svůj „tajný projev“, jak se později začalo říkat jeho projevu na uzavřeném zasedání Dvacátého sjezdu Komunistické strany Sovětského svazu. Chruščov tehdy poprvé veřejně napadl Stalina a „kult osobnosti“, kterým se obklopil:

Je nepřipustné a odporuje duchu marxismu-leninismu vyzdvihovat jednu osobu, proměnit ji v nadčlověka s nadpřirozenými vlastnostmi podobnými vlastnostem nějakého boha. Takový člověk údajně všechno ví, všechno vidí, myslí na každého, může udělat všechno a je ve svém chování neomylný. Takové přesvědčení o jednom člověku, konkrétně o Stalinovi, se u nás mnoho let pěstovalo.⁸

Ve zbytku projevu bylo mnoho tendenčního. Když Chruščov vyjmenovával Stalinovy zločiny, soustředil se skoro úplně na oběti let 1937 a 1938, vyjmenoval

devadesát osm členů Ústředního výboru, kteří byli zastřeleni, a také hrstku starých bolševiků. „Vlna masového zatýkání začala v roce 1939 opadat,“ prohlásil – což byla vyslovená lež, protože ve skutečnosti počet vězňů se ve čtyřicátých letech zvyšoval. Zmínil se o deportaci Čechenců a obyvatel Balkánu, možná proto, že v ní neměl prsty. Nepřipomněl ani kolektivizaci, ani ukrajinský hladomor, ani hromadné represe na západní Ukrajině a v baltských státech, nejspíš proto, že se na těchto operacích sám podílel. Mluvil o 7 679 rehabilitacích, a přestože mu přítomní v sále aplaudovali, byl to ve skutečnosti jen nepatrný zlomeček lidí, o nichž Chruščov věděl, že byli nespravedlivě vězněni.⁹

Ať už měl projev jakékoli vady, stranické buňky ho – rovněž tajně – brzy rozšířily po celé zemi a Sovětský svaz byl šokován až do morku kostí. Sovětské vedení se nikdy předtím k žádnému zločinu nepřiznalo, natožpak v tak velkém rozsahu. Ani Chruščov si nebyl jist, jaká bude reakce. „Právě jsme se dostávali ze šoku,“ řekl později. „Lidé byli ještě ve vězeních a v táborech, a my jsme nevěděli, jak vysvětlit, co se s nimi stalo nebo co s nimi bude, až budou svobodní.“¹⁰

Projev elektrizoval MVD, KGB a správy táborů. Během pouhých týdnů se ovzduší v táborech projasnilo a propouštění a rehabilitace konečně nabraly rychlost. Během tří let, která předcházela tajnému projevu, bylo rehabilitováno něco přes 7 000 lidí – za deset měsíců po projevu to bylo 617 000 lidí. K urychlení dalšího procesu byl vytvořen nový mechanismus. Ironií osudu mnohé vězňů, které svého času odsoudily trojky, nyní propouštěly – také trojky. Komise složené ze tří lidí – prokurátora, člena Ústředního výboru a rehabilitovaného člena strany, což byl mnohdy také bývalý vězeň – cestovaly po táborech a místech vyhnanství napříč celou zemí. Měly zmocnění rychle vyšetřit jednotlivé případy, pohovořit s vězněm a na místě ho propustit.¹¹

MVD v měsících následujících po tajném projevu také připravovalo mnohem hlubší změny ve struktuře táborů. V dubnu poslal nový ministr vnitra N. P. Durdorov Ústřednímu výboru návrh na reorganizaci táborů. Situace v táborech a koloniích, psal tam, „byla už mnoho let beznadějná“. A tvrdil, že tábory mají být zavřeny a nejnebezpečnější kriminálníci posláni do zvláštních izolovaných věznic v odlehlých částech země. Jako jednu takovou možnost konkrétně jmenoval stavbu nedokončené železniční trati Salechard-Igarka. Na druhé straně menší zločinci mohou zůstat ve svých krajích a odpykat tresty ve vězeňských „koloniích“, kde by pracovali v lehkém průmyslu nebo v kolchozech. Od nikoho se nemá vyžadovat práce dřevorubce, horníka ani práce na stavbě, prostě žádný typ nekvalifikované namáhavé práce.¹²

Ještě důležitější než Durdorovovy konkrétní návrhy byl jazyk, který zvolil. Nenavrhoval jen vytvoření menší sítě táborů; navrhoval vytvoření kvalitativně nového, „normálního“ vězeňského systému, nebo aspoň vězeňského systému, který se viditelně podobal systémům v ostatních evropských zemích. Nové vězeňské kolonie by přestaly předstírat, že jsou finančně soběstačné. Vězni by pracovali, aby

se naučili užitečným dovednostem, nikoli aby obohatili stát. Cílem vězeňské práce měla být rehabilitace, a ne prospěch.¹³

Vůči těmto návrhům se, jak se dalo čekat, ozvaly rozhořčené námitky. Přestože představitelé ekonomických ministerstev dali najevo podporu, šéf KGB I. A. Serov návrhy ministerstva vnitra ostře napadl a označil je za „nepatřičné“ a „nepřijatelné“, nemluvě o tom, že byly nákladné. Stavěl se proti budování nových vězeňských kolonií, protože by taková politika „vytvořila dojem, že v SSSR je velký počet míst, kde jsou vězňeni lidé“. Protestoval proti likvidaci táborů a nemohl pochopit, proč by *zekové* neměli pracovat jako dřevorubci nebo horníci v dolech. Především těžká práce je mohla pomoci „převychovat v duchu čestného života pracujících v sovětské společnosti“.¹⁴

Výsledkem tohoto střetu mezi dvěma odnožemi bezpečnostních služeb byla velmi rozpačitá reforma. Na jedné straně byl Gulag – *Glavnoje upravlenije lagerej*, Hlavní správa táborů – zrušen. V roce 1957 byly demontovány dva největší a nejmocnější komplexy táborů, Dalstroj a Norilsk. Další tábory následovaly. Velké kusy toho, co bývalo táborovým průmyslovým komplexem, přebrala příslušná ministerstva – dolů, strojírenství, lesnictví a doprava.¹⁵ Otročská práce už pak nikdy nebyla důležitou součástí ekonomiky Sovětského svazu.

Jenže zároveň zůstal nereformovaný justiční systém. Soudcové byli právě tak zpolitizovaní, zaujatí a nespravedliví jako předtím. Vězeňský systém rovněž zůstal prakticky nedotčený. Ve stejných nevymalovaných a nezměněných celách vynucovali stejný režim ti samí žalávníci. Když se pak časem vězeňský systém začal znovu rozšiřovat, zůstal i rehabilitační a převýchovný režim, na který se soustředilo tolik pozornosti a zájmu, úplně stejně nanicovatý a předstíraný jako v minulosti.

Překvapivě zlučovitá debata mezi šéfem MVD Dudorovem a náčelníkem KGB Serovem také byla předobrazem dalších, rozsáhlejších diskusí, které teprve měly přijít. Při následování toho, co pokládali za Chruščovovo vedení, chtěli liberálové uskutečnit rychlé změny téměř v každé sféře sovětského života. Zároveň chtěli obránci starého systému tyto změny zastavit či zvrátit, zejména když se dotýkaly živobytí vlivných skupin lidí. Výsledek tohoto střetnutí se dal předvídat: nejen nezměněné vězeňské cely, ale také nedotažené reformy, nová privilegia, která byla rychle odvolána, a veřejná diskuse, která byla rychle umlčena. Období, kterému se začalo říkat „tání“, bylo skutečně dobou změn, ale byly to změny speciálního typu: reformy pokročily o dva kroky vpřed, ale pak o krok – nebo někdy o tři kroky – ukročily zpátky.

Ať přišlo propouštění v roce 1926 nebo v roce 1956, vždycky v odcházejících vězňích budilo smíšené pocity. Gennadije Andrejeva-Chomjakova, propuštěného ve třicátých letech, překvapila jeho vlastní reakce:

Představoval jsem si, že místo chůze budu tančit, že až konečně dosáhnu svobody, budu jí opilý. Když mě však opravdu propustili, nic takového jsem necítil. Prošel jsem branou a minul jsem strážné, ale neprožíval jsem žádné štěstí ani povznášející pocit... Po sluncem zalitým nástupišti běžela dvě děvčata v lehkých šatech a vesele se něčemu smála. Díval jsem se na ně s úžasem. Jak se mohou smát? Jak mohou všichni ti lidé chodit, smát se a povídat si, jako by se na světě nic zvláštního nedělo, jako kdyby uprostřed mezi nimi nebylo nic přízračného, na co se nedá zapomenout...¹⁶

Po Stalinově smrti a po Chruščovově projevu se propouštění začalo zrychlovat a reakce nabývaly na zmatenosti. Vězňové, kteří čekali, že stráví za ostatním drátem ještě deset let, najednou mohli jít domů, a dozvěděli se to jen pár dní předem. Jednu skupinu vyhnanců během směny zavolali do úřadovny jejich dolu a prostě jim řekli, aby šli domů. Jeden na to vzpomínal: *speckomandant* poručík Isajev „otevřel sejf, vytáhl naše dokumenty a rozdál je...“¹⁷ Vězni, kteří psali petici za petici a dožadovali se přezkoumání svých případů, náhle zjistili, že další dopisy nejsou potřeba – mohli prostě odejít.

Vězňové, kteří nemysleli na nic jiného než na svobodu, byli obzvlášť rozpačití, když ji prožívali: „...a já najednou sama sobě nevěřila, že vycházím na svobodu a přitom pláču ... Mám pocit, jako by se mé srdce odtrhlo od něčeho nejdražšího a nejmilovanějšího, od přátel v neštěstí. Brána se zavřela – a všemu je konec.“¹⁸

Mnozí na to prostě nebyli připraveni. Jurij Zorin, který jel v roce 1954 přeplněným vězeňským vlakem z Kotlasu na jih, ujel jen dvě zastávky. „Proč se vydávám do Moskvy?“ zeptal se sám sebe – a pak se obrátil a vyrazil do svého starého tábora, kde mu jeho bývalý velitel pomohl najít práci civilního zaměstnance. Zůstal tam následujících šestnáct let.¹⁹ Jevgenija Ginzburg poznala ženu, která skutečně nechtěla odejít ze svého baráku: „Je to hrozné, ale je to fakt. Já bych totiž... Nedokážu žít na svobodě. Já... já bych chtěla zůstat v lágru,“ řekla svým přítelkyním.²⁰ Jiná si napsala do deníku: „Opravdu nechci svobodu. Co mě ke svobodě táhne? Zdá se mi, že venku... jsou lži, pokrytectví, bezmyšlenkovitost. Tam venku je všechno fantasticky neskutečné, a tady je všechno opravdové.“²¹ Mnozí Chruščovovi nedůvěřovali a čekali, že se situace zase zhorší, a tak nastoupili jako civilní zaměstnanci ve Vorkutě nebo v Norilsku. Raději nechtěli zažít pocity návratu a potýkat se s jeho zmatky, jestliže měli být nakonec znovu uvězněni.

Jenže i ti, kdo se domů vrátit chtěli, často zjišťovali, že je to nemožné. Neměli žádné peníze a velmi málo jídla. Tábory dávaly propuštěným vězňům na cestu ekvivalent pěti set gramů chleba na každý den, který měli na cestě strávit – to byl hladový příděl.²² Ani tak nemohl stačit, protože člověk byl na cestě často mnohem déle, než se předpokládalo – bylo téměř nemožné dostat letenku nebo jízdenku na některé z mála letadel nebo vlaků směřujících na jih. Když Ariadna Efron přijela na nádraží v Krasnojarsku, našla tam „takový dav, že se nedalo odjet, bylo

1
2
Příběhové

to prostě nemožné. Byli tam lidé ze všech táborů v celém Norilsku.“ Nakonec zčistajasna dostala jízdenku od „anděla“, od nějaké ženy, která náhodou měla dvě. Jinak by byla musela měsíce čekat.²³

Galina Usakova narazila na stejně nacpané vlaky jako mnozí jiní a vyřešila problém tak, že domů dojela v síti na zavazadla.²⁴ A jiní nedojeli vůbec: nebyla výjimka, když vězeň během obtížné cesty domů nebo za pár týdnů či měsíců po příjezdu zemřel. Byl oslaben léty tvrdé práce, unaven vyčerpávajícím putováním, a když ho pak přemohly dojmy spojené s návratem, býval výsledkem infarkt nebo mrtvice. „Jak mnoho lidí na svobodu doplatilo životem!“ žasl jeden vězeň.²⁵

Někteří skončili zpátky ve vězení. MVD vytvořilo zprávu, odhalující, že si vězňové propuštění z táborů ve Vorkutě, Pečoře a Intě nemohli koupit oblečení, boty ani ložní prádlo, protože „ve městech za polárním kruhem nebyly žádné obchody“. Někteří v zoufalství spáchali nějaký přestupek, aby se dostali znovu do vězení. Tam měli aspoň zaručený příděl chleba.²⁶ Ne že by to vedoucím táborů vždycky vadilo: správa Vorkuty čelila zaměstnanecké krizi, takže rozkazy shora moc neposlouchala a pokoušela se určitým kategoriím vězňů zabránit v odchodu z dolů.²⁷

Jestliže se bývalým táborovým vězňům podařilo dostat se do Moskvy, Leningradu nebo kterékoli vesnice, odkud původně pocházeli, často zjišťovali, že vůbec nebudou mít snazší život. Ukázalo se, že pouhé propuštění k založení „normálního“ života nestačí. Bez dokumentů o skutečné rehabilitaci, tedy dokumentů, které by zrušily původní rozsudek, byl bývalý politický vězeň stále ještě podezřelý.

Pravda, o několik let dřív by byli dostali obávanou „psí knížku“, která bývalým politickým vězňům zakazovala žít ve velkých sovětských městech nebo v jejich blízkosti. Jiní byli rovnou poslání do vyhnanství. Teď byly „psí knížky“ zrušeny, ale stejně bylo pořád těžké najít bydlení i práci, a v Moskvě dostat povolení k pobytu v hlavním městě. Vracející se vězňové zjišťovali, že jejich domy byly už dávno rekvírovány a majetek rozdělen jiným. Mnozí jejich příbuzní, z nichž se stali také „nepřátelé“, zemřeli nebo přišli o všechno: rodiny „nepřátel“ byly stigmatizovány ještě dlouho po jejich propuštění, jejich příslušníci byli předmětem úřední diskriminace a nesměli pracovat v určitých druzích zaměstnání. Místní úřady byly k bývalým vězňům stále podezřelé. Thomas Sgovio strávil rok psaním žádostí a dohadováním, než se směl legálně přihlásit do bytu své matky.²⁸ Starší vězňové zjišťovali, že není možné dostat patřičný důchod.²⁹

Tyto osobní problémy ještě násobily jejich pocit křivdy a mnohé přiměly, aby usilovali o plnou rehabilitaci – to však nebyl jednoduchý ani přímočarý proces. Pro mnohé byla rehabilitace nedostupná. MVD kategoricky odmítalo přezkoumat například případy kohokoli, kdo byl odsouzen před rokem 1935.³⁰ Ti, kdo v táboře dostali další trest, ať už za neposlušnost, nesouhlasné názory nebo krádeže, také nikdy nedostali kýžený rehabilitační výměr.³¹ Případy nejvyšších bolševiků – Bucharina, Kameněva, Zinovjeva – zůstávaly tabu, a ti, kdo byli odsouzeni v procesech souvisejících s těmito vůdci, nebyli rehabilitováni až do osmdesátých let.

Rehabilitační proces lidí, kteří se o něj mohli pokoušet, byl dlouhý. Popud k rehabilitaci musel přijít od vězňů nebo jejich rodin, a ti často museli napsat dva, tři, nebo i víc dopisů, než jejich podněty někdo uznal. I když uspěli, táhl se svízelný proces někdy těžkopádně: Anton Antonov-Ovsejenko dostal posmrtné rozhodnutí o rehabilitaci svého otce, které pak bylo v roce 1963 odvoláno.³² Mnozí bývalí vězňové také byli ve věci svých žádostí opatrní. Když dostali předvolání na schůzi rehabilitační komise, která se obvykle konala v úřadovnách MVD nebo ministerstva spravedlnosti, přicházeli tam často v několika vrstvách oblečení a s balíčkem jídla v rukou, doprovázeni plačícími příbuznými, protože byli přesvědčeni, že je pošlou zase zpátky.³³

Na nejvyšší úrovni se mnozí obávali, že by mohl zajít rehabilitační proces příliš rychle příliš daleko. „Byli jsme vystrašení, opravdu vystrašení,“ napsal později Chruščov. „Báli jsme se, že tání může rozpoutat záplavu, kterou nedokážeme uhlídat a která by nás mohla potopit.“³⁴ Bývalý vysoký vyšetřovatel KGB Anatolij Spragovskij později vzpomínal, že v letech 1955–60 cestoval oblastí Tomsku, mluvil se svědky a navštěvoval místa údajných zločinů. Mimo jiné se dozvěděl, že bývalí vězni byli obviněni ze spiknutí, jehož cílem bylo vyhodit do povětří továrny nebo mosty, které nikdy neexistovaly. Když však napsal Chruščovovi a navrhl zjednodušit rehabilitační proces a urychlit ho, narazil: zdálo se, že moskevské úřady nechtějí, aby chyby stalinských let vypadaly příliš rozsáhlé či příliš absurdní, a že nechtějí, aby vyšetřování starých případů probíhalo příliš rychle. Člen Stalinoва politbyra, který se dožil Chruščovovy éry, Anastáz Mikojan jednou vysvětloval, proč nemohli být lidé rehabilitováni příliš rychle. Kdyby byli všichni hned prohlášeni za nevinné, „bylo by jasné, že zemi neřídila legální vláda, ale tlupa gangsterů“.³⁵

Komunistická strana byla také opatrná, aby nepřipustila příliš mnoho chyb. Přestože prozkoumala víc než sedmdesát tisíc podání svých bývalých členů, kteří požadovali obnovu svého členství, vyhověla méně než polovině z nich.³⁶ Výsledkem bylo, že úplná společenská rehabilitace – k níž patřilo vrácení nebo znovu-získání práce, bytu a platu či penze – byla velmi vzácná.

Mnohem běžnější než úplná rehabilitace byly smíšené zkušenosti a smíšené pocity Olgy Adamové-Sliozberg, která požádala o vlastní rehabilitaci a o rehabilitaci svého manžela v roce 1954. Čekala dva roky. Pak po Chruščovově tajném projevu dostala úřední rozhodnutí. Psalo se tam, že její případ byl prozkoumán a uzavřen pro nedostatek důkazů. „Zatklí mne 26. dubna 1936. To znamená, že jsem za tuto chybu zaplatila dvaceti lety a čtyřicet dní svého života.“ Jako náhradu, psalo se v rozhodnutí, byla Adamová-Sliozberg oprávněna dostat dva měsíční platy za sebe a za svého mrtvého manžela, a dále 11 rublů 50 kopejek jako kompenzaci peněz, které měl u sebe její manžel v době své smrti. To bylo všechno.

Když stála v čekárně před budovou Nejvyššího soudu v Moskvě a vstřebávala zmíněné novinky, uslyšela, že někdo křičí. Byla to starší Ukrajinka, která právě dostala podobné zprávy:

Ne všechny
příběhy

W
v

Stará Ukrajinka začala ječet: „Nepotřebuji vaše peníze za krev svého syna! Nechte si je!“ Roztrhala rozhodnutí a hodila ho na podlahu.

Přišel k ní voják, který jí listinu předal: „Uklidněte se, občanko,“ začal.

Ale stařena začala znovu křičet a zalykat se zuřivostí.

Všichni ohromeně mlčeli. Tu a tam jsem zaslechla dušené vzlyky a pláč.

Šla jsem zpátky do svého bytu, ze kterého mě už žádný policista nemohl vykázat. Nikdo nebyl doma a já se konečně mohla svobodně vyplakat.

Plakala jsem pro manžela, který zahynul v celách Lubjanky, když mu bylo třicet sedm let, byl na vrcholu svých sil a talentu; pro své děti, které vyrůstaly jako sirotci, poznamenané jako děti nepřátel lidu; pro své rodiče, kteří zemřeli zármutkem; pro Nikolaje, kterého mučili v táborech, a pro všechny své přátele, kteří se nikdy nedožili rehabilitace a leží ve věčně zmrzlé půdě Kolymy.³⁷

V běžných dějinách Sovětského svazu se to sice často přehlídí, ale návrat milionů lidí z táborů a z vyhnanství musel ohromit miliony jiných sovětských občanů, kteří se s nimi po návratu setkali. Chruščovův tajný projev způsobil šok, ale to byla vzdálená událost, namířená ke stranické hierarchii. Zato fakt, že se doma znovu objevili lidé, dávno pokládání za mrtvé, přinesl poselství onoho projevu daleko bezprostředněji a mnohem širšímu spektru lidí. Stalinova éra byla období tajného mučení a skrývaného násilí. A náhle tady byli veteráni táborů, aby podali živý důkaz o tom, co se stalo.

A byli tu také, aby přinesli zprávy, dobré i špatné, o těch zmizelých. V padesátých letech se stalo zvykem propuštěných vězňů navštívit domovy svých mrtvých i živých druhů a vyřídít vzkaz nebo opakovat poslední slova. M. S. Rotfort se do Charkova vracel přes Čitu a Irkutsk, aby se tam setkal s rodinami svých přátel.³⁸ Gustav Herling šel na neobratnou návštěvu k rodině svého táborového druha generála Kruglova: jeho manželka ho prosila, aby jejich dceři neřikal o tom, že otec dostal v táboře další trest, stále ho pozorovala, a nakonec ho požádala, aby rychle odešel.³⁹

Navrácení vězni také vyvolávali hrůzu – u šéfů, u kolegů, a především u lidí, kteří je poslali do vězení. Anna Andrejevna si pamatovala, že v létě 1956 byly všechny vlaky do Moskvy, příjíždějící z Karagandy a Pořmy, plné bývalých vězňů. „Všude bylo plno radosti i jejího opaku, protože lidé potkávali lidi, které odsoudili, a které odsoudili jiní. Bylo to šťastné i tragické, a každý v Moskvě toho byl brzy plný.“⁴⁰ Solženicyn v románě *Rakovina* zobrazuje reakci stranického šéfa, který má rakovinu, na to, když mu jeho žena řekla, že jeho bývalý přítel – člověk, kterého osobně udal, aby se dostal k jeho bytu – má být rehabilitován:

Bledost Pavla Nikolajeviče se postupně ztrácela, jen byl celý ochablý – tělo, rama, ruce – a hlavu jako by mu nádor vyvracel na bok. „Proč mi to říkáš?“ pravil

slabounkým hlasem. „Copak mám ještě málo trápení? Copak mám toho trápení málo?“ A hrudí a hlavou mu škulbl dvojitý vzlyk...

„Ale jakým právem je teď pouštějí? Jak můžou tak nemilosrdně ničit lidi?“⁴¹

Pocit viny mohl být nesnesitelný. Alexandr Fadějev, angažovaný stalinista a velmi obávaný literární byrokrat, šel po Chruščovově tajném projevu na flám. Když se opil, přiznal se příteli, že jako hlava Svazu spisovatelů schvaloval zatčení mnoha spisovatelů, o kterých věděl, že jsou nevinní. Fadějev spáchal příštího dne sebevraždu. Údajně po sobě nechal dopis na rozloučenou, adresovaný Ústřednímu výboru, s jedinou větou: „Ta kulka patří Stalinově policii, Ždanovově estetice a Lysenkově genetice.“⁴²

Jiní se z toho zbláznili. Olga Mišakova byla zaměstnankyně Komsomolu a ušla mladého vůdce organizace Kosareva. Po roce 1956 byl Kosarev rehabilitován a Mišakovou vyloučili z Ústředního výboru Komsomolu. Ona nicméně do budovy Komsomolu ještě rok chodila, seděla celý den ve své prázdné kanceláři, a dokonce si vybírala přestávku na oběd. Když jí Komsomol zakázal vstup, chodila dál a během svých někdejších úředních hodin stála u vchodu. Když byl její manžel pracovně přemístěn do Rjazaně, jezdila každé ráno ve čtyři vlakem do Moskvy, kde před svým bývalým úřadem strávila celý den, a večer se vracela domů. Nakonec ji umístili do ústavu pro duševně choré.⁴³

I když to nemuselo dojít až k duševnímu onemocnění či sebevraždě, trapná setkání, která po roce 1956 zamořila moskevský společenský život, mohla být mučivá. „Stojí dvě Ruska proti sobě,“ napsala Anna Achmatova, „ti, kdo byli ve vězení, a ti, kdo je tam vsadili.“⁴⁴ Mnozí vůdcové země včetně Chruščova spoustu navrátilců osobně znali. Podle Antonova-Ovsejenka se v roce 1956 objevil u Chruščova za dveřmi jeden takový „starý přítel“ a přesvědčoval ho, aby uspěl jeho rehabilitaci.⁴⁵ Horší byla setkání bývalých vězňů s lidmi, kteří opravdu byli jejich žalárníky nebo vyšetřovateli. Memoáry, které v roce 1964 vyšly pod pseudonymem v samizdatovém politickém časopise Roje Medveděva, popisují setkání nějakého člověka s jeho někdejším vyšetřovatelem, který ho prosí o peníze na pití: „Dal jsem mu všechno, co mi zbylo z cesty, a bylo to hodně. Dal jsem mu to, aby rychle odešel. Báł jsem se, že se neudržím. Cítil jsem neodolatelnou touhu dát průchod nenávisti, kterou jsem vůči němu a celému jeho druhu tak dlouho potlačoval.“⁴⁶

Mohlo také být mimořádně nepříjemné potkat nějakého bývalého přítele, který byl teď dobře prosperujícím sovětským občanem. Lev Razgon se sešel s někdejším blízkým přítelem v roce 1968, víc než deset let po návratu: „Sešel se se mnou... jako kdybychom se rozešli včera večer. Samozřejmě projevil účast nad Oksaninou smrtí a poptal se po Jeleně. Ale všechno to probíhalo jakýmsi rychlým, nějak obchodním způsobem... to je to.“⁴⁷ Jurij Dombrovskij uložil své pocity z přítele, který přišel se svou účastí příliš pozdě, do veršů – v básni nazvané „Slavnému básníkovi“:

Děti nás nelitovaly,
a ženy nás odkoply,
stráž do nás hravě páčila,
za terč si číslo vybrala.

V restauracích jsi byl host častý
nad sklenkou *trousils* žvásty,
všechno jsi pochopil a všem poklonkoval,
jen naši smrt jsi ignoroval.

Tak proč, propánakrále,
když já prolez výhní boje
a vstal z ledového hrobu,
hraješ si přede mnou na hrdinu?
A za odvalu a trápení
ti ženy ruce líbají?⁴⁸

Lev Kopelev napsal, že po návratu už vůbec nedokázal snášet společnost úspěšných lidí, raději byl ve společnosti lidí, kteří to měli aspoň v něčem špatné.⁴⁹

Jak mluvit o táborech – a jak moc mluvit o táborech – s přáteli a s rodinou, to byl další problém, který bývalé vězně trápil. Mnozí se pokoušeli ochránit vlastní děti před pravdou. Dceři konstruktéra raket Sergeje Koroljova neřekli, že má otce ve vězení, dokud nemusela jako mladistvá vyplňovat dotazník, kde byla i otázka, byl-li někdo z jejích příbuzných někdy vězněm.⁵⁰ Hodně vězňů mělo před propuštěním z táborů podepsat dokument, který jim zakazoval cokoli o táborech říkat. Některé to brzdilo ve výmluvnosti, ale jiní na to nedbali. Susanna Pečora rovnou ty papíry před odchodem z tábora odmítla podepsat a, jak říkala, „od té doby o tom mluvila pořád“.⁵¹

A další pochopili, že rodina a přátelé, i když se třeba nedá říci, že je to vůbec nezajímá, nechtějí do detailů vědět, kde byli nebo co se tam s nimi dělo. Příliš se toho báli – ani ne kvůli vždypřítomné tajné policii, ale proto, co by se mohli dozvědět o lidech, které milovali. Romanopisec Vasilij Aksjonov, syn Jevgenije Ginzburg, popsal takovou tragickou, ale strašně výstižnou scénu ve své trilogii *Zimní generace*, popisující, co se stalo, když se muž setkal se svou manželkou poté, co oba strávili roky v koncentračním táboře. Ihned si všiml, že jeho žena vypadá nějak příliš zdravě: „Napřed mi řekni, jak jsi dokázala, že jsi nezošklivěla... dokonce jsi ani nezhubla!“ říká, protože až moc dobře zná všechny způsoby, jak mohly ženy v Gulagu přežít. V noci leží v postelích daleko od sebe: „Do hloubi jimi pronikala melancholie a zármutek.“⁵²

Spisovatel a folkový zpěvák Bulat Okudžava také napsal příběh, líčící setkání muže s matkou, která strávila deset let v táborech. Ten člověk čeká na matčin

návrat s radostí a plánuje, že ji vyzvedne na nádraží, po slzavém, ale radostném uvítání ji vezme domů na večeři, bude jí vyprávět o svém životě a možná se dokonce podívají na nějaký film. Místo toho nachází ženu se suchýma očima a netečným výrazem: „Dívala se na mne, ale neviděla mne, měla ztuhlou, zmrzlou tvář.“ Čekal, že bude fyzicky křehká, ale naprosto nebyl připraven na emocionální poranění – to byla zkušenost, kterou musely zakusit miliony lidí.⁵³

Skutečné příběhy byly často neradostné. Naděžda Kapralova popsala své setkání s matkou po třinácti letech – odloučili ji od ní, když jí bylo osm let: „Byly jsme si nejbližší, jak si lidé mohou být, matka a dcera, a přesto jsme si byly cizí, mluvily jsme o nepodstatných věcech, hlavně jsme plakaly a mlčely.“⁵⁴ Jiný vězeň, Jevgenij Gagen, se po čtrnácti letech znovu shledal se svou ženou, ale zjistil, že nemají nic společného. Sám, jak cítil, za ta léta „vyrostl“, kdežto ona zůstala stejná.⁵⁵ Olga Adamova-Sliozberg se musela při shledání se synem v roce 1948 chovat opatrně: „Bála jsem se mu říci cokoli, co jsem se naučila ‚na druhé straně‘. Nepochybně jsem ho mohla přesvědčit, že v naší zemi je mnoho špatného, že Stalin, který byl jeho idolem, má k dokonalosti daleko, ale mému synovi bylo teprve sedmnáct. Bála jsem se být k němu úplně otevřená.“⁵⁶

Ale všichni se ani necítili být v rozporu se sovětskou společností. Je to možná zvláštní, ale mnoho navrátilců přicházelo s touhou vstoupit do komunistické strany, a nejen kvůli výhodám a postavení, ale aby se znovu cítili jako plnoprávní účastníci komunistického projektu, tak jako dřív. „Věrnost nějakému systému víry může mít hlubší, nerozumové kořeny,“ – tak se historička Nanci Adler pokouší objasnit pocity vězně, který byl znovu přijat do strany:

To nejdůležitější, co mi v těch tvrdých podmínkách zajistilo přežití, byla moje neochvějná a nevykořenitelná víra v naši leninskou stranu, v její humanistické principy. Byla to strana, která dodávala fyzickou sílu odolat jejich soudům... Obnovené přijetí do řad mé rodné komunistické strany bylo největší štěstí v celém mém životě.⁵⁷

Historička Catherine Merridale šla ještě o krok dál; tvrdí, že strana a kolektivistická ideologie Sovětského svazu lidem skutečně pomáhaly vyléčit jakékoli utrpené trauma: „Rusům se skutečně zdá, že prožívali v dějinách nevýslovné utrpení, a přitom pracovali, zpívali a mávali rudým praporem. Někteří se tomu dnes smějí, ale skoro každý pociťuje nostalgii po kolektivismu a společném cíli, které jsou ztraceny. Totalitarismus do určité míry funguje.“⁵⁸

I když svým způsobem věděli, že ten boj byl falešný, i když věděli, že národ nebyl tak skvělý, jak tvrdili jeho vůdcové, i když věděli, že celá sovětská města byla vybudována na kostech lidí nespravedlivě odsouzených k nucené práci – i tak se některé oběti táborů pořád ještě cítily lépe jako součást kolektivního úsilí, než kdohv z. ní byl vyloučen.

Tak či onak nemohlo obrovské napětí mezi těmi, kdo byli „tam“, a těmi, kdo zůstali doma, zůstat pohřbeno v ložnicích a zamčeno za dveřmi navždy. Lidé, kteří za ně nesli odpovědnost, byli ještě naživu. Nakonec je na dvaadvacátém sjezdu komunistické strany Chruščov, který tehdy ve straně bojoval o vliv, začal jmenovat. Oznamoval, že Molotov, Kaganovič, Vorošilov a Malenkov byli všichni „vinní nezákonnými hromadnými represemi mnoha stranických, sovětských, vojenských a komsomolských funkcionářů a nesou přímou odpovědnost za jejich fyzickou likvidaci“. Hrozivější bylo, že také tajemně narážel na to, že „jsme vlastníky dokumentů“, které tyto viny dokazují.⁵⁹

Jenže Chruščov nakonec v průběhu boje proti stalinistům, kteří se stavěli do cesty jeho reformám, žádné takové dokumenty nezveřejnil. Možná nebyl dost mocný, aby je zveřejnit mohl – nebo by možná ony dokumenty byly odhalily i jeho vlastní podíl na stalinistických represích. Místo toho Chruščov použil jiné taktiky: rozšířil veřejnou diskusi o stalinismu za hranice vnitřní stranické debaty – do světa literatury. Chruščov by se pravděpodobně o sovětské básníky a romanopisce pro ně samé moc nezajímal, ale začátkem šedesátých let viděl, jakou mohou sehrát roli v jeho usilování o moc. V oficiálních publikacích se pomalu začala objevovat zmizelá jména, samozřejmě bez vysvětlení, proč se vytratila a proč byla znovu povolena. Vycházely romány, v nichž se začaly objevovat postavy dosud v sovětské beletrii nepřijatelné – lační byrokraté či odsouzení vracející se z táborů.⁶⁰

Chruščov pochopil, že takové publikace mohou vést jeho propagandu za něj: spisovatelé mohli diskreditovat jeho nepřátele tím, že je pošpiní za zločiny minulosti. A to zdá se musel být pravý důvod, proč se rozhodl, že povolí uveřejnění nejslavnější novely o Gulagu: *Jeden den Ivana Děnisoviče* od Alexandra Solženicyna.

Pro svůj literární význam i pro úlohu, jakou sehrál při zveřejnění existence Gulagu na Západě, si Alexandr Solženicyn dozajista zaslouží v kterýchkoli dějinách sovětských táborů zvláštní zmínku. Ale měli bychom připomenout i jeho krátkou kariéru slavného, hojně publikovaného „oficiálního“ sovětského spisovatele, protože charakterizuje jeden důležitý moment přechodu. Když *Ivan Děnisovič* poprvé vyšel tiskem, v roce 1962, kdy vrcholilo „tání“, byla politických vězňů jen hrstka a zdálo se, že Gulag je věc minulosti. V létě 1965, kdy stranický časopis označil *Ivana Děnisoviče* za „dílo ideologicky i umělecky nepochybně kontroverzní“, byl Chruščov odstaven, začínal zpětný chod a počet politických vězňů hrozivě rychle rostl. V roce 1974, kdy v angličtině vyšlo *Souostroví Gulag*, Solženicynovy mohutné třídílné dějiny táborů, byl Solženicyn vyhnán ze země a jeho knihy mohly vycházet jen v zahraničí. InSTITUTE sovětských vězeňských táborů byla znovu pevně zakotvena a disidentské hnutí bylo v plném proudu.⁶¹

Vězeňskou dráhu začal Solženicyn způsobem typickým pro *zěky* své generace. Na jaře 1941 vstoupil do důstojnické vězeňské školy. Na podzim a v zimě 1943

bojoval na západní frontě, v roce 1945 v dopise příteli napsal nějakou špatně skrytou kritiku Stalina – a záhy nato byl zatčen. Do té doby byl víceméně věřící komunist, ale jako mladého důstojníka ho ohromila brutalita a krutost, s jakou s ním zacházeli. Později ho ještě víc šokovalo tvrdé zacházení, s jakým se setkávali rudoarmějci, kteří upadli do nacistického zajetí. Cítil, že to byli muži, kteří se vraceli domů jako hrdinové.

Dráha, jíž prošel potom v táborech, byla patrně typická méně, protože si díky vysokoškolským znalostem matematiky a fyziky nějakou dobu odpykával trest v *šarašce*, kteroužto zkušenost později zachytil v románu *V kruhu prvního*. Kromě toho je ovšem správné dodat, že si také pobyl v řadě nijak pozoruhodných *lagpunktů*, mimo jiné v jednom v Moskvě a jiném ve zvláštním táborovém komplexu v Karagandě. Ani jako vězeň nebyl nijak významný. Trochu flirtoval s úřady, než prozřel, působil jako udavač, a skončil jako zedník. Zedničtinu také přiřkl Ivanu Děnisovičovi, „průměrnému“ *zěkovi*, který byl hrdinou jeho první knihy. Po propuštění vyučoval ve škole v Rjazani a začal psát o svých zkušenostech. To také nebylo nic neobvyklého: mnohé ze stovek memoárů z Gulagu, které vycházely od osmdesátých let, často svědčí o výmluvnosti a nadání bývalých sovětských vězňů; mnozí z nich je tajně psali řadu let. Čím však byl Solženicyn nakonec skutečně jedinečný, byl prostý fakt, že jeho práce vyšla v Sovětském svazu tiskem, a to v době, kdy byl Chruščov ještě u moci.

Uveřejnění novely *Jeden den Ivana Denisoviče* obklopuje mnoho legend; tolik, že Solženicynův životopisec Michael Scammell napsal, že příběh „byl cestou natolik vyšperkován, že je někdy těžké oddělit skutečnost od smyšlenek“. Putování knihy k literární slávě bylo pomalé. Než se rukopis *Ivana Děnisoviče* proslavil, prošel rukama Lva Kopeleva – moskevské literární osobnosti a Solženicynova druha z tábora – a redaktora časopisu *Novyj mir*. Redaktor byl nadšen a dal rukopis Alexandru Tvardovskému, který byl šéfredaktorem *Nového miru*.

Tvardovskij, jak praví příběh, začal *Ivana Denisoviče* číst v posteli. Po několika stránkách však ho rukopis tak rozrušil, že musel vstát, obléci se a číst novelu vsedě u stolu. Četl celou noc, a jakmile se rozbřeslo, řítit se do kanceláře a začal křičet na písařku, ať udělá několik kopií, aby mohl knihu rozdat přátelům, a každou chvíli vítal zrod nového literárního génia. Ať už se to všechno opravdu stalo nebo ne, je jisté, že to Tvardovskij tak vyprávěl. Později mu Solženicyn napsal, jak byl šťastný, když se dozvěděl, že Tvardovskému *Ivan Děnisovič* „stál za bezesnou noc“.⁶²

Novela sama je dost přímočará: zachycuje jeden den života obyčejného vězně. Pro dnešního čtenáře, a to i pro dnešního čtenáře v Rusku, může být vlastně dost těžké pochopit, proč v sovětském literárním světě vyvolala takové nadšení. Ale těm, kdo ji četli v roce 1962, připadala jako zjevení. Místo vágních řečí o „navrátilcích“ či „represích“, jaké se tenkrát v některých knihách objevovaly, *Ivan Děnisovič* přímo popisoval život v táboře, něco, o čem se do té doby nikdy veřejně nediskutovalo.

Zároveň byl Solženicynův styl – zejména to, že použil táborového slangu – a jeho popis jednotvárnosti a odporosti vězeňského života v ohromujícím kontrastu k obvyklým prázdným vymyšleným příběhům, které tehdy začaly vycházet. Oficiální sovětské krédo oněch dob, „socialistický realismus“, vůbec nebyl realismus, nýbrž spíš literární verze stalinistické politické doktríny. Vězeňská literatura, pokud nějaká existovala, se nezměnila od dob Gorkého. Pokud se v sovětském románu vyskytl zločinec, prohlédl a přestoupil na pravou sovětskou víru. Hrdinové mohli trpět, ale nakonec jim strana umožnila prozřít. Hrdinky mohly prolévat slzy, ale jakmile pochopily hodnotu Práce, našly si správnou roli ve společnosti.

Na rozdíl od toho byl *Ivan Děnísovič* skutečně realistický: nebyl to optimistický ani moralizující příběh. Utrpení jeho hrdinů bylo nesmyslné. Dělalí úmornou a vyčerpávající práci a snažili se jí vyhnout. Strana na závěr netriumfovala a komunismus nevystoupil jako vítěz. Přesně tuto upřímnost, tak neobvyklou u sovětského spisovatele, Tvardovskij obdivoval: řekl Solženicynovu příteli Kopelevovi, že příběh „neobsahuje ani kapku falše“. A právě to také mnohé čtenáře rozhořčilo, hlavně ty ze sovětské mocenské vrstvy. I jeden redaktor *Nového miru* se cítil otevřeností novely znepokojen. V komentáři k románu napsal, že „ukazuje život příliš jednostranně, neúmyslně překrucuje a mate proporce“. Lidem, kteří dospívali ke zjednodušeným závěrům, připadala novela strašně neukončená a nemorální.

Tvardovskij chtěl novelu vydat, ale věděl, že když ji prostě dá přepsat a pošle cenzorům, okamžitě ji zakážou. Místo toho ji nabídl Chruščovovi, aby jí použil jako zbraně proti svým nepřátelům. Podle Michaela Scammella napsal Tvardovskij předmluvu, která příběh prezentuje jako užitečný právě v tomto směru, a pak ji začal dávat lidem, o nichž doufal, že ji doručí samotnému Chruščovovi.⁶³

Po dlouhém váhání, mnoha diskusích a několika změnách v rukopise – Solženicyna přesvědčili, aby přidal aspoň jednoho „kladného hrdinu“ a zařadil symbolické odsouzení ukrajinského nacionalismu – se novela k Chruščovovi konečně dostala. Souhlasil. Pochválil knihu za to, že je napsaná „v duchu XXII. sjezdu strany“, což zřejmě znamenalo, že doufá, že znepokojí jeho nepřátele. Konečně v prosincovém čísle *Nového Miru* 1962 vyšla. „Ptáček vyletěl! Ptáček vyletěl!“ volal údajně Tvardovskij, když držel v ruce první výtisk.

Napřed ji kritika až nechutně vychválila, nemálo proto, že odpovídala momentální politické linii. Literární kritik *Pravdy* doufal, že „boj proti kultu osobnosti“ bude od nynějška „usnadněn vydáváním uměleckých děl, která vyniknou svou stále vzrůstající uměleckou hodnotou“. Literární kritik *Izvestijí* prohlásil, že Solženicyn „se ukázal jako pravý pomocník strany ve svaté a životně důležité věci – v boji proti kultu osobnosti a jeho důsledkům“.⁶⁴

To však nebylo nic proti reakcím obyčejných čtenářů, kteří Solženicyna během měsíců po uveřejnění novely v *Novém miru* zaplavili dopisy. Fakt, že příběh odpovídal nové linii strany, neoslnil bývalé táborové vězně, kteří mu psali ze všech

koutů země. Ti byli přešťastní kvůli něčemu jinému – že si mohli přečíst něco, co skutečně odráželo jejich pocity a zážitky. Lidé, kteří měli strach pošeptat byt jen slovo o svých zážitcích nejbližším přátelům, najednou cítili, že propuštění mělo smysl. Jedna žena napsala, aby vylíčila svou reakci: „Tvář mi zalily slzy. Neutírala jsem je, protože to všechno, co bylo natěsnané na nemnoha stránkách časopisu, jsem byla já, byly to mé nejniternější zážitky každý den z těch patnácti let, která jsem prožila v táborech.“

Jiný dopis adresovaný Solženicynovi začínal: „Drahý příteli, soudruhu a bratře,“ a pokračoval: „Když jsem četl váš příběh, vzpomínal jsem na Sivuju Masku a Vorkutu... mrazy a vánice, urážky a ponižování... plakal jsem při čtení – byly to tak důvěrně známé postavy, jako by to byli lidé z mé vlastní brigády... Ještě jednou vám děkuji! Prosím, pokračujte ve stejném duchu – pište, pište...“⁶⁵

Nejsilnější ze všech byly reakce lidí, kteří byli stále ještě ve vězení. Leonid Sitko, který si odpykával druhý trest, slyšel o tom, že dílo vyšlo, v dalekém Dubravlagu. Když přišel do táborové knihovny výtisk *Nového miru*, velitelé si ho nechali celé dva měsíce pro sebe. Pak konečně *zekové* výtisk dostali a uspořádali hromadné předčítání. Sitko vzpomínal, že poslouchali „bez dechu“:

Po přečtení posledních slov se rozhostilo mrtvé ticho. Pak, po dvou třech minutách, místnost vybuchla. Každý ten příběh prožíval vlastním, bolestným způsobem... nekonečně diskutovali v oblacích tabákového kouře...

A častěji, stále častěji a častěji se ptali: „Proč to vydali?“⁶⁶

Opravdu – proč? Zdá se, že se tomu začali divit i šéfové strany. Možná Solženicynovo upřímné zobrazení života v táborech na ně bylo moc: představovalo příliš závažnou změnu, objevilo se příliš rychle na vkus lidí, kteří se pořád báli, že by se příště mohla skutálet jejich hlava. Nebo je možná už Chruščov unavoval, měli strach, že zajde příliš daleko, a Solženicynovu novelu použije jako ospravedlnění. Chruščov byl skutečně sesazen záhy poté, v říjnu 1964. Jeho nástupce Leonid Brežněv byl vůdce stranické reakce, lidí, kteří byli proti změnám a proti „tání“ – neostalinistům.

V každém případě je jasné, že po uveřejnění novely se konzervativci překvapivě rychle vzchopili. *Ivan Děnísovič* vyšel v listopadu. V prosinci, jen několik dní poté, co Chruščov přijal Solženicyna a osobně mu blahopřál, pronesl předseda nové ideologické komise Ústředního výboru Leonid Iljičev přednášku pro 400 spisovatelů a umělců, kteří se sešli ve Svazu spisovatelů. Sovětská společnost, řekl jim, nesmí být vystavována „otřesům a oslabení pod záminkou boje proti kultu osobnosti...“⁶⁷

Rychlost této proměny odrážela ambivalentní přístup Sovětského svazu k vlastním dějinám – ambivalenci, která nikdy, až dodnes, nebyla vyřešena. Kdyby sovětská elita přistoupila na to, že portrét Ivana Děnísoviče je autentický, zname-

nalo by to, že připouští, že nevinní lidé museli snášet nesmyslné utrpení. Jestliže tábory skutečně byly hloupé, marnotratné a tragické, znamená to, že hloupý, marnotratný a tragický byl i Sovětský svaz. Pro každého sovětského občana, a je jedno, byl-li členem elity nebo to byl obyčejný rolník, bylo těžké – a zůstalo těžké – přistoupit na to, že jejich životy ovládal soubor lží.

Po určitém váhání – pár argumentů pro, pár argumentů proti – začal útok proti Solženicynovi nabývat na síle a rychlosti. V předchozích kapitolách jsem už popsala hněvivé reakce vězňů i dozorců na četné snahy Ivana Děnisoviče vyhnout se práci. Vyskytovala se však i důraznější kritika. Lydija Fomenko, kritička časopisu *Litěraturnaja Rossija*, na Solženicyna zaútočila tím, že nedokázal „odhalit celou dialektiku tehdejší doby“. Jinak řečeno: Solženicyn odsoudil „kult osobnosti“, ale nesvedl ukázat cestu k optimistické budoucnosti a nedokázal do knihy zařadit „kladné“ komunistické postavy, které by na závěr triumfovaly. Tento typ kritiky se ozýval i u jiných autorů, a někteří se dokonce snažili opravovat Solženicynovy nedostatky literární formy. Román Borise Ďjakova „Příběh o tom, co jsem prožil“, „loajální“ dílo z tábora, které vyšlo v roce 1964, jednoznačně vykresluje popis těžce pracujících loajálních sovětských vězňů.⁶⁸

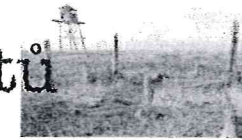
Když byla Solženicynova novela navržena na Leninovu cenu, nejvyšší literární ocenění v Sovětském svazu, začaly být útoky ještě horší. Nakonec se establishment uchýlil k osobním útokům, kteréžto taktiky se používalo i v pozdějších letech. Na zasedání výboru pro udělení Leninovy ceny vstal předseda Komsomolu Sergej Pavlov a nařkl Solženicyna, že se za války vzdal Němcům a byl za to po válce odsouzen za trestný čin. Solženicyn Tvardovskému předložil svůj rehabilitační výměr, ale bylo už pozdě. Leninovu cenu dostal *Ouči zvonec*, kniha, kterou lze nejlépe popsat jako právem zapomenutou, a Solženicynova oficiální literární dráha byla u konce.

Psal dál, ale žádný z jeho dalších románů v Sovětském svazu tiskem nevyšel – nebo aspoň ne legálně – až do roku 1989. V roce 1974 byl ze Sovětského svazu vypovězen, a nakonec se usídlil ve Vermontu. Až do Gorbačovovy éry četla *Souostroví Gulag*, jeho dějiny táborů, jen malá skupinka sovětských občanů – ti, kteří měli přístup k samizdatovým nelegálním přepisům nebo k propašovaným zahraničním výtiskům.

Jenže Solženicyn nebyl jedinou obětí návratu konzervativců. Právě v době, kdy debata o *Ivanu Děnisovičovi* nabírala na zlobnosti, rozvíjelo se i další literární drama: 18. února 1964 šel mladý básník Josif Brodskij před soud za „příživnictví“. Tím začala éra disidentů.

Kapitola 26

Éra disidentů

*Neraduj se předčasně
a nech říci nějaké oraĕulum,
že se zranění znovu neotevřou
že znovu nepovstanou zástupy zla.
A že riskuji zdání zpozdilosti;
at to vysloví. Já pevně věřím,
že Stalin není mrtev.*

*Jako by záleželo jen na samotném mrtvém
a na těch, kdo bez jmen zmizeli na Severu.
Zlo, jež vsadil do našich srdcí,
nám nezpůsobilo skutečné zranění?
Dokud se bída liší od bohatství
dokud nepřestaneme lhát
a neodnaučíme se strachu
Stalin není mrtev.*

– Boris Čičibabin, „Stalin není mrtev“, 1967¹

Stalinova smrt skutečně v Sovětském svazu oznámila konec hromadné otrocké práce. Přestože represivní politika Sovětského svazu v následujících čtyřiceti letech měla někdy velmi tvrdou podobu, nikdo už znovu nenavrl ve velkém rozsahu vzkřísit koncentrační tábory. Nikdo se už nikdy nepokusil udělat z nich ústřední část ekonomiky, ani jich použít k uvěznění milionů lidí. Tajná policie už nikdy nedostala pod kontrolu tak rozsáhlý díl celostátní výrobní kapacity a velitelé táborů se už nikdy nechovali jako ředitelé obrovských průmyslových podniků. I budova Lubjanky, poválečného velitelství KGB, přestala být věznicí: poslední, kdo byl v jejích celách vězněn, byl Garry Powers, americký pilot špionážního letadla U-2, které bylo v roce 1960 sestřeleno nad SSSR.²

Tábory však nezmizely úplně. A sovětské věznice se také nestaly částí „obyčejného“ vězeňského systému, zřízeného jen pro kriminálníky. Vyvinuly se jinak.

Začalo to tím, že se pozměnila podoba politických vězňů. Ve Stalinově éře se

Dodatek: Kolik?

Přestože v Sovětském svazu byly tisíce koncentračních táborů a přestože jimi prošly miliony lidí, přesný seznam obětí se mnoho desítek let tajil přede všemi kromě hrstky byrokratů. Proto bylo stanovení jejich počtu za existence SSSR věcí pouhých odhadů a dodnes zůstává věcí poučených odhadů.

V době čirých odhadů byla západní diskuse o statistikách represí – stejně jako obecnější debata o sovětských dějinách – od padesátých let zabarvena studenou válkou. Bez archivů byli historici odkázáni střídavě na memoáry vězňů, vyjádření přeběhlíků, čísla z oficiálního sčítání lidu, hospodářských statistik, nebo i na drobnější detaily, které se nějak dostaly do zahraničí, jako třeba množství výtisků novin dodávaných vězňům v roce 1931.¹ Ti, kdo spíš neměli rádi Sovětský svaz, měli sklon dávat přednost vyšším počtům obětí. Ti, kteří spíš neměli rádi Ameriku nebo roli Západu ve studené válce, dávali přednost nižším počtům. Čísla se divoce pohybovala. Ve svém tehdejší průkopnickém vylíčení čistek *The Great Terror* z roku 1968 historik Robert Conquest odhadl, že v letech 1937 a 1938 bylo uvězněno sedm milionů lidí.² Historik J. Arch Getty ve své „revizionistické“ práci *Origins of the Purges* z roku 1985 napsal, že v těchto dvou letech byly uvězněny pouhé „tisíce“.³

Dopadlo to tak, že otevření sovětských archivů neposkytlo žádné z obou škol úplnou satisfakci. První uvolněné soubory čísel o vězních Gulagu zřejmě poprvé odhalily počty, které jsou někde uprostřed mezi vysokými a nízkými odhady. Podle rozsáhle uveřejněných dokumentů NKVD byly počty vězňů v táborech a koloniích Gulagu od roku 1930 do roku 1953 k 1. lednu každého roku tyto:

1930	179 000	1942	1 777 043
1931	212 000	1943	1 484 182
1932	268 700	1944	1 179 810
1933	334 300	1945	1 460 677
1934	510 307	1946	1 703 095
1935	965 742	1947	1 721 543
1936	1 296 494	1948	2 199 535

1937	1 196 369	1949	2 356 685
1938	1 881 570	1950	2 561 351
1939	1 672 438	1951	2 525 146
1940	1 659 992	1952	2 504 514
1941	1 929 729	1953	2 468 524 ⁴

Tato čísla odrážejí něco z toho, co víme z mnoha jiných zdrojů. Počet vězňů začal růst na sklonku třicátých let se vzrůstajícími represemi. Mírně klesl za války, což zrcadlilo velké množství amnestovaných. Vzrostl v roce 1948, když Stalin znovu přitáhl šroub. Nadto se většina vědců, kteří nyní pracovali v archivech, shoduje, že počty jsou založeny na údajích, které příslušníci NKVD obstarávali skutečně v táborech. Odpovídají údajům z jiných odvětví sovětské vládní byrokracie, souhlasí například s údaji, které používal Lidový komisariát financí.⁵ Neodrážejí nicméně nutně celou pravdu.

Především jsou čísla pro každý jednotlivý rok zavádějící, protože zastírají pozoruhodně vysoký pohyb v síti táborů. Tak například v roce 1943 je zaznamenáno, že Gulagem mělo projít 2 421 000 vězňů, i když mezi celkovým součtem na začátku a na konci roku je odchylka od 1,5 do 1,2 milionu. Toto číslo obsahuje přesuny uvnitř systému, ale stále naznačuje mimořádnou úroveň pohybu vězňů, která se neodráží v celkových počtech.⁶ Mimo to skoro milion vězňů odešlo z táborů do Rudé armády, a tento fakt se v celkových statistikách také stěží promítá, protože během válečných let také takový počet vězňů přišel. Nebo jiný příklad: v roce 1947 přišlo do táborů 1 490 959 vězňů a 1 012 967 jich tábory opustilo, což je obrovský přesun, který se v tabulce také nepromítá.⁷

Vězňové opouštěli tábory, protože umírali, protože utíkali, protože jim vypršel trest, protože byli propuštěni do Rudé armády nebo protože se prosadili do úřednického postavení. Jak jsem už napsala, byly také často amnestie pro staré lidi, pro nemocné a pro těhotné ženy – a neměnně po nich následovaly další vlny zatýkání. Tento stálý hromadný pohyb vězňů znamenal, že jejich počty byly ve skutečnosti mnohem vyšší, než se zprvu zdálo: v roce 1940 už tábory prošlo osm milionů lidí.⁸ S použitím dostupných statistik o přílivu a odlivu vězňů a srovnáním různých pramenů jsem dospěla k jedinému celkovému odhadu – že v letech 1929–53 prošlo tábory a koloniemi osmnáct milionů sovětských občanů. Toto číslo také souhlasí s čísly, která uváděli vysocí ruští bezpečnostní důstojníci v průběhu devadesátých let. Podle jednoho zdroje sám Chruščov mluvil o sedmnácti milionech lidí, kteří prošli tábory nucených prací mezi roky 1937 a 1953.⁹

Jenže v hlubším smyslu je i tento počet zavádějící. Jak už budou čtenáři vědět, v táborech řízených správou Gulagu si neodpykávali trest všichni, kdo byli v Sovětském svazu odsouzeni k nucené práci. Musíme předeslat, že ve výše uvedených počtech nejsou zahrnuti statisíce lidí, kteří byli potrestáni „nucenou prací bez uvěznění“ za přestupky na pracovišti. Ještě důležitější je, že existovaly nejméně

ještě tři další významné kategorie lidí na nucených pracích: váleční zajatci, pováleční obyvatelé filtračních táborů, a hlavně „zvláštní vyhnanci“, k nimž patřili kulaci deportovaní v průběhu kolektivizace, Poláci, obyvatelé Pobaltí a další deportovaní v roce 1939, a potom Kavkazané, Tataři, Povolžští Němci a další, deportovaní za války.

První dvě skupiny lze spočítat poměrně snadno: z několika věrohodných pramenů víme, že počet válečných zajatců dosáhl čtyř milionů.¹⁰ Víme také, že od 27. prosince 1941 do 1. října 1944 NKVD vyšetřoval 421 199 lidí umístěných ve filtračních táborech, a že v těchto táborech 10. května 1945 stále ještě žilo 160 000 lidí, kteří chodili na nucené práce. V lednu 1946 NKVD tyto tábory zrušil a repatrioval dalších 228 000 lidí do SSSR k dalšímu vyšetřování.¹¹ Patřičný odhad se tedy zdá asi 700 000.

Zvláštní vyhnance je poněkud těžší spočítat, už proto, že jich bylo tolik různých skupin a byli v rozličných dobách a z rozličných příčin posláni na tolik různých míst. Ve dvacátých letech byli administrativním rozhodnutím posláni do vyhnanství raní oponenti bolševiků – menševici, eseri a tak dále, což znamená, že oficiálně nespádali pod Gulag, ale nepochybně byli trestáni. Začátkem třicátých let putovaly do vyhnanství asi 2,1 miliony kulaků, i když nějaký neznámý počet, jistě stovky tisíc, nebyl poslán ani do Kazachstánu, ani na Sibiř, ale do jiných částí svých provincií nebo na špatnou půdu na krajích kolchozů. A protože odtud mnozí z nich uprchli, lze těžko vědět, zda je počítat nebo ne. Mnohem jasnější je postavení národnostních skupin vysídlených za války a po válce do vesnic „zvláštních vyhnanců“. Stejně jasné, ale ještě snáz pominutelné jsou speciální skupiny, jako 17 000 „bývalých lidí“, vysídlených z Leningradu po vraždě Kirova. A existovali také sovětští Němci, kteří nebyli fyzicky deportováni, ale jejich vesnice na Sibiři a ve Střední Asii byly proměněny ve „zvláštní osady“ – jako obvykle skončili v Gulagu – a děti narozené v exilu, které jistě k počtu vyhnanců patří také.

A tak ti, kdo se snažili kriticky srovnat mnohé statistiky uveřejněné o každé z těchto skupin, docházeli k trochu odlišným výsledkům. V knize *Ně po svojej vole*, kterou Memorial vydal v roce 2001, sečetl historik Pavel Poljan počty zvláštních vyhnanců a dospěl k číslu 6 015 000.¹² Na druhé straně Otto Pohl v přehledu archivních publikací napočítal od roku 1930 do roku 1948 určitě víc než sedm milionů zvláštních vyhnanců.¹³ Podává následující počty lidí žijících ve „zvláštních osadách“:

říjen 1945	2 230 500
říjen 1946	2 463 940
říjen 1948	2 104 571
1. ledna 1949	2 300 223
1. ledna 1953	2 753 356 ¹⁴

Podle zásady, že nižší odhad uspokojí i ty úzkostlivější, jsem se nicméně rozhodla použít Poljanův počet: šest milionů vyhnanců. Sečtení všech čísel dohromady dává celkový počet lidí vykonávajících v SSSR nucené práce 28,7 milionů.

Samozřejmě si uvědomuji, že toto číslo neuspokojí každého. Někdo bude namítat, že všechny uvězněné nebo deportované nelze počítat jako „oběti“, protože někteří byli zločinci či dokonce váleční zločinci. Jenže i když je pravda, že miliony těchto vězňů měly kriminální tresty, naprosto nevěřím, že by většina nebo počet blížící se většině byli skuteční „zločinci“ v běžném slova smyslu. Žena, která vzala několik klasů obilí z již sklizeného pole, není žádný zločinec, právě tak jako není žádný zločinec muž, který přišel třikrát pozdě do práce, jako to bylo s otcem ruského generála Alexandra Lebedě, který si přesně za to odpykával trest v táboře. Když na to přijde, tak ani válečný zajatec, kterého záměrně drží v táboře nucených prací mnoho let poté, co válka skončila, není legitimní vězeň. Při všech sčítáních bylo množství profesionálních zločinců v kterémkoli táboře malé – a proto raději ta čísla nechám, jak jsou.

Jiní však budou s těmito počty nespokojeni z jiného důvodu. Při psaní této knihy jsem si opravdu mnohokrát kladla tutéž otázku: kolik z těch 28,7 milionů vězňů zemřelo?

Odpověď je rovněž složitá. Do nynějška se neobjevily žádné zcela uspokojivé statistiky úmrtí v Gulagu ani ve vyhnanství.¹⁵ V příštím roce mají vyjít nějaká spolehlivější čísla: aspoň se jeden bývalý důstojník MVD osobně podjal úkolu metodicky pročesat archivy, tábor po táboru a rok po roce, a pokusit se z nich složit spolehlivé počty. Z možná poněkud odlišných důvodů se úlohy spočítat oběti represí chopila také společnost Memorial, která už připravila prvního spolehlivého průvodce počtem táborů.

Než však tyto kompilace spatří světlo světa, musíme spoléhat na to, co máme: každoroční zprávu o úmrtnosti v Gulagu, založenou na archivech odboru registrace vězňů. Zdá se, že tato zpráva nezapočítává úmrtí ve věznicích ani během transportů. Byla sestavena podle celkových hlášení NKVD, a nikoli podle hlášení z jednotlivých táborů. Zvláštní vyhnance nezahrnuje vůbec. Nicméně ji zde, trochu rozpačitě, uvádím:

1930	7 980 (4,2 %)	1937	31 056 (2,42 %)
1931	7 283 (2,9 %)	1938	108 654 (5,35 %)
1932	13 197 (4,81 %)	1939	44 750 (3,1 %)
1933	67 297 (15,3 %)	1940	41 275 (2,72 %)
1934	25 187 (4,28 %)	1941	115 484 (6,1 %)
1935	31 636 (2,75 %)	1942	352 560 (24,9 %)
1936	24 993 (2,11 %)	1943	267 826 (22,4 %)

1944	114 481 (9,2 %)	1949	29 350 (1,21 %)
1945	81 917 (5,95 %)	1950	24 511 (0,95 %)
1946	30 715 (2,2 %)	1951	22 466 (0,92 %)
1947	66 830 (3,59 %)	1952	20 643 (0,84 %)
1948	50 659 (2,28 %)	1953	9 628 (0,67 %) ¹⁶

Podobně jako oficiální vězeňské statistiky, také tato tabulka vyjevuje některé modely, které lze spojovat s jinými údaji. Tak například náhlý vzestup úmrtnosti v roce 1933 jistě představuje dopad hladomoru, který zahubil rovněž šest nebo sedm milionů „svobodných“ sovětských občanů. Mírnější vzestup v roce 1938 musí zrcadlit hromadné popravy, které se toho roku v některých táborech konaly. Větší vzrůst úmrtnosti za války – v roce 1942 to byla skoro čtvrtina vězňů – také souhlasí s memoáry a vzpomínkami lidí, kteří v táborech v tom roce žili, a odráží rozsáhlejší nedostatek potravin v SSSR.

Jenže i kdyby tato čísla byla upřesněna, a ona jistě budou, otázku „Kolik jich zemřelo?“ stále nebude snadné zodpovědět. Po pravdě řečeno nebude nikdy možné pokládat za úplně spolehlivá žádná čísla o úmrtích, která shromáždily úřady Gulagu. Způsob, jakým se prováděla inspekce táborů a udílely důtky, mimo jiné zaručoval, že jednotliví velitelé tábora neměli zájem říkat po pravdě, kolik jejich vězňů zemřelo: archivy i memoáry naznačují, že obvyklou praxí v mnoha táborech bylo propouštět vězně, kteří stáli na prahu smrti, aby se táborová statistika úmrtnosti snížila.¹⁷ Vyhnanec se sice nestěhoval tak často a nebyli propouštěni polomrtví, ale povaha celého vyhnanství – vězňové žili ve vzdálených vesnicích, daleko od oblastních úřadů – vedla k tomu, že se ani statistiky o úmrtnosti vyhnanců nikdy nedají pokládat za úplně spolehlivé.

Důležitější však je, že se ta otázka musí klást trochu opatrněji. Otázka „Kolik jich zemřelo?“ je vlastně v případě Sovětského svazu nepřesná, a ti, kdo ji kladou, by si měli napřed rozvážit, co se opravdu chtějí dozvědět. Chtějí například vědět, kolik lidí zemřelo v táborech Gulagu a ve vesnicích vyhnanců za stalinské éry, v letech 1929–53? Jestliže ano, pak je sice dostupné číslo založené na archivních pramenech, jenže i historik, který toto číslo sestavil, poukazuje na to, že není úplně a že nepostihuje všechny kategorie vězňů za každý rok. Znovu ho rozpačitě uvádím: 2 749 163.¹⁸

Dokonce i kdyby toto číslo bylo úplné, stejně tento počet neodráží všechny oběti stalinské justice. Jak jsem řekla v úvodu, sovětská tajná policie většinou své tábory neužívala k usmrcování lidí. Když je chtěla zabít, provedla v lese hromadnou popravu: to jsou jistě rovněž oběti sovětské justice, a bylo jich hodně. Jedna skupina badatelů, která využívala archivů, uvádí v letech 1934–53 počet 786 098 politických poprav.¹⁹ Většina historiků pokládá toto číslo za víceméně hodnověrné, ale chvat a chaos, které hromadné popravy provázely, mohou klidně znamenat, že to přesně nebudeme vědět nikdy. Ani toto číslo – podle mého názoru příliš

přesné, než aby se mu dalo opravdu věřit – stále ještě nepostihuje ty, kteří zemřeli po cestě vlakem do tábora; ty, kteří zemřeli při vyšetřování; ty, jejichž poprava nebyla oficiálně „politická“, ale byla vykonána z nějakého zástupného důvodu; víc než 20 000 polských důstojníků, kteří zahynuli při katynském masakru; ani většinu těch, kdo zemřeli jen několik dní po propuštění. Kdybychom tento počet skutečně chtěli znát, bude vyšší – a možná mnohem vyšší –, ovšem odhady se zase budou lišit.

Jenže dokonce ani tyto počty, jak jsem zjistila, neposkytují vždycky odpověď na to, co lidé skutečně chtějí vědět. Mnohokrát se mi stalo, že když se mě někdo ptal „Kolik jich zemřelo?“, chtěl tazatel vlastně vědět, kolik lidí zbytečně zahynulo v důsledku bolševické revoluce. To jest: kolik jich zahynulo za rudého teroru a v občanské válce, za hladomorů, které přišly ve stopách brutální kolektivizace, při masových deportacích, hromadných popravách, v táborech dvacátých let, v táborech od šedesátých do osmdesátých let – a také v táborech a při hromadných vraždách Stalinovy éry. V tom případě jde o počet nejen mnohem vyšší, ale také o počet, který je rovněž čistou domněnkou. Francouzský autor *Černé knihy komunistu* cituje počet dvacet milionů mrtvých. Jiní uvádějí počet bližší k deseti než ke dvaceti milionům.²⁰

Mít jedno kulaté číslo mrtvých obětí by bylo mimořádně uspokojivé, obzvlášť proto, že by nám umožnilo porovnat Stalina přímo s Hitlerem nebo s Maem. Jenže i kdybychom mohli takové číslo najít, nejsem si jista, zda by mohlo skutečně vypovědět celý příběh o jiném utrpení. Žádná oficiální čísla například nemohou postihnout umírání manželek a dětí nebo starých rodičů, kteří zůstali doma, protože jejich smrt nikdo zvlášť nezaznamenal. Za války staří lidé bez lístků na potraviny umírali hladem: kdyby jejich odsouzený syn nekopal uhlí ve Vorkutě, byli by mohli žít. Malé děti ve studených a špatně zařízených sirotčincích snadno podléhaly epidemiím tyfu a spalniček: kdyby jejich matky nemusely šít uniformy v Kengiru, možná by také žily.

Žádné číslo nemůže ani ukázat rostoucí dopad Stalinových represí na život a zdraví celých rodin. Někakého muže odsoudili a zastřelili jako „nepřítele lidu“; jeho ženu poslali do tábora jako „členku nepřátelské rodiny“; jeho děti vyrostly v sirotčincích a připojily se ke zločineckým gangům; jeho matka zemřela na stres a zármutek; jeho bratrance a strýc s tetou přerušili všechny vzájemné kontakty, aby se vyhnuli tomu, že budou pošpiněni také. Rodiny se rozpadaly, přátelství končila a na ty, kdo zůstali, těžce doléhal strach, i když nezemřeli.

A konečně: statistiky nedokážou nikdy úplně popsat, co se stalo. Nedokážou to ani archivní dokumenty, na nichž je v tak velké míře založena tato kniha. Všichni ti, kdo tak výmluvně psali o Gulagu, věděli, jak to doopravdy bylo – a proto bych ráda jednomu z nich dala poslední slovo o „statistikách“, „archivech“, a „svazcích“.

V roce 1990 se spisovatel Lev Razgon směl podívat na svůj archivní svazek,

tenký soubor dokumentů, které popisovaly jeho uvěznění, a také uvěznění jeho manželky Oksany a několika dalších členů její rodiny. Pročetl to, a později o obsahu napsal esej. Výmluvně se zamýšlí nad obsahem svazku; nad řídkostí důkazů, nad absurdní povahou obvinění, nad tragédií, jež postihla matku jeho ženy, nad nejasnými motivy jeho tchána, čekisty Gleba Bokije, a nad podivnou absencí lítosti na straně těch, kdo je všechny zničili. Nejvíce z jeho zážitku při práci v archivu na mne však zapůsobil jeho popis, jak rozpolcen se cítil, když dočetl:

Dávno jsem přestal otáčet stránky svazku, ležely vedle mne víc než hodinu nebo dvě, a jejich obsah byl čím dál víc deprimující. Můj hlídač [archivář KGB] už začíná významně pokašlávat a dívá se na hodinky. Je na čase jít. Nemám tady už co dělat. Odevzdal jsem svazky, a ty znovu nedbale dopadly do nákupní tašky. Jdu dolů po schodech, prázdnými chodbami, mímám strážce, které ani nechtějí vidět moje papíry, a vycházím na Lubjanské náměstí.

Je teprve pět hodin odpoledne, ale už je skoro tma a vytrvale padá jemný, drobný déšť. Budova zůstává za mnou a já stojím venku na chodníku a lámu si hlavu, co dál. Jak je strašné, že nevěřím v Boha a nemohu jít do nějakého klidného kostelíku, postát v teple svíček, podívat se do očí Krista na kříži a říkat a dělat věci, díky nimž je život snáze snesitelný věřícím...

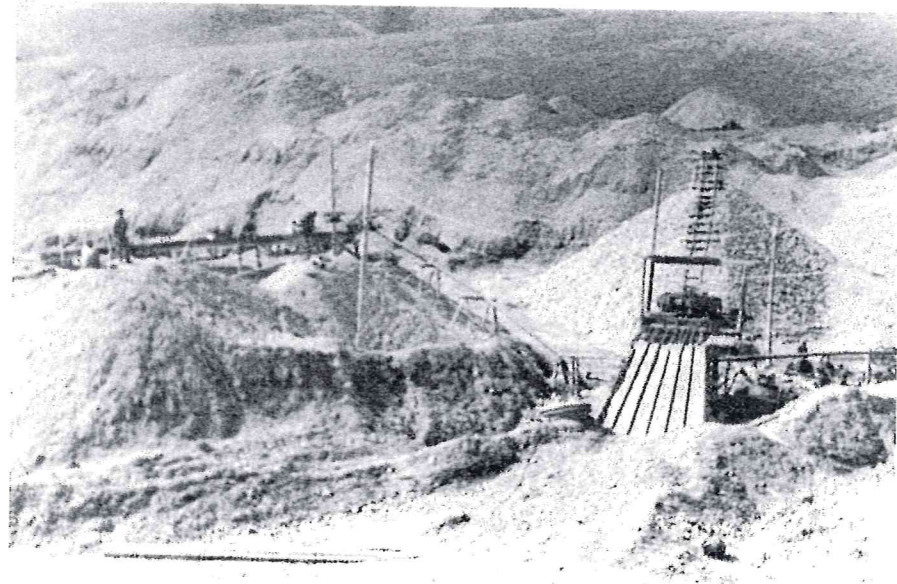
Sňal jsem kožešinovou čepici a po tváři mi stékají kapky deště nebo slzy. Je mi dvaosmdesát, stojím tu a prožívám to všechno znovu... Slyším hlasy Oksany a její matky... Pamatuji si je a vzpomínám na ně, na každou z nich. A když už jsem zůstal naživu, je mou povinností pamatovat a vzpomínat...²¹

POZNÁMKY

Všechny podrobnosti o publikovaných i nepublikovaných memoárech, literárních dílech, odkazech, archivech a rozhovorech, citované zkráceně v Poznámkách, lze najít v příslušném oddíle Bibliografie. Pokud bylo dílo přeloženo do češtiny, je uveden odkaz na český překlad. Výjimečně je uveden odkaz na anglické vydání, i když dílo česky vyšlo – je tomu tak v případě, že české vydání příslušnou pasáž neobsahuje.

Úvod

1. Alexandr Tvardovskij, *Lyrické sloky*, přel. Jaroslav Kabíček, Praha 1990, s. 196.
2. Leggett, s. 102–20.
3. Ochotin a Roginskij.
4. Viz Dodatek s úplnějším pojednáním o těchto statistikách.
5. Rigoulot, *Les Paupières Lourdes*, s. 1–10.
6. Cituje Johnson; s. 261.
7. Cituje Revel, s. 77.
8. Amis; John Lloyd, „Show Trial: The Left in the Dock,“ *New Statesman*, 2.září 2002, ročník 15, č. 722, s. 12–15; „Hit and Miss,“ *Guardian*, 3.a 20.září, 20.
9. Thurston, *Live and Terror in Stalin's Russia*; Robert Conquest, „Small Terror, Few Dead,“ *The Times Literary Supplement*, 31.května 1996.
10. Stalo se to autorce v roce 1994. Obrat „příliš antisovětský“ je doslovná citace z dopisu. Jiné periodikum, *The Times Literary Supplement*, nakonec značně zkrácenou verzi článku uveřejnilo.
11. „Neither Here nor There“ (recenze *Between East and West*, New York, 1994), *The New York Times Book Review*, 18.prosinec 1994.

9a Krajina na Kolymě

9b Vchod do jednoho vorkutského *lagpunktu*
(nápis hlásá: „V SSSR je práce věcí cti a slávy...“)

Práce

10a Řezání dříví

10b Tahání dřeva

11a Kopání Ferganského kanálu

11b Dobývání uhlí

12a „Když jste měli vlastní misku, dostávali jste první porce.“

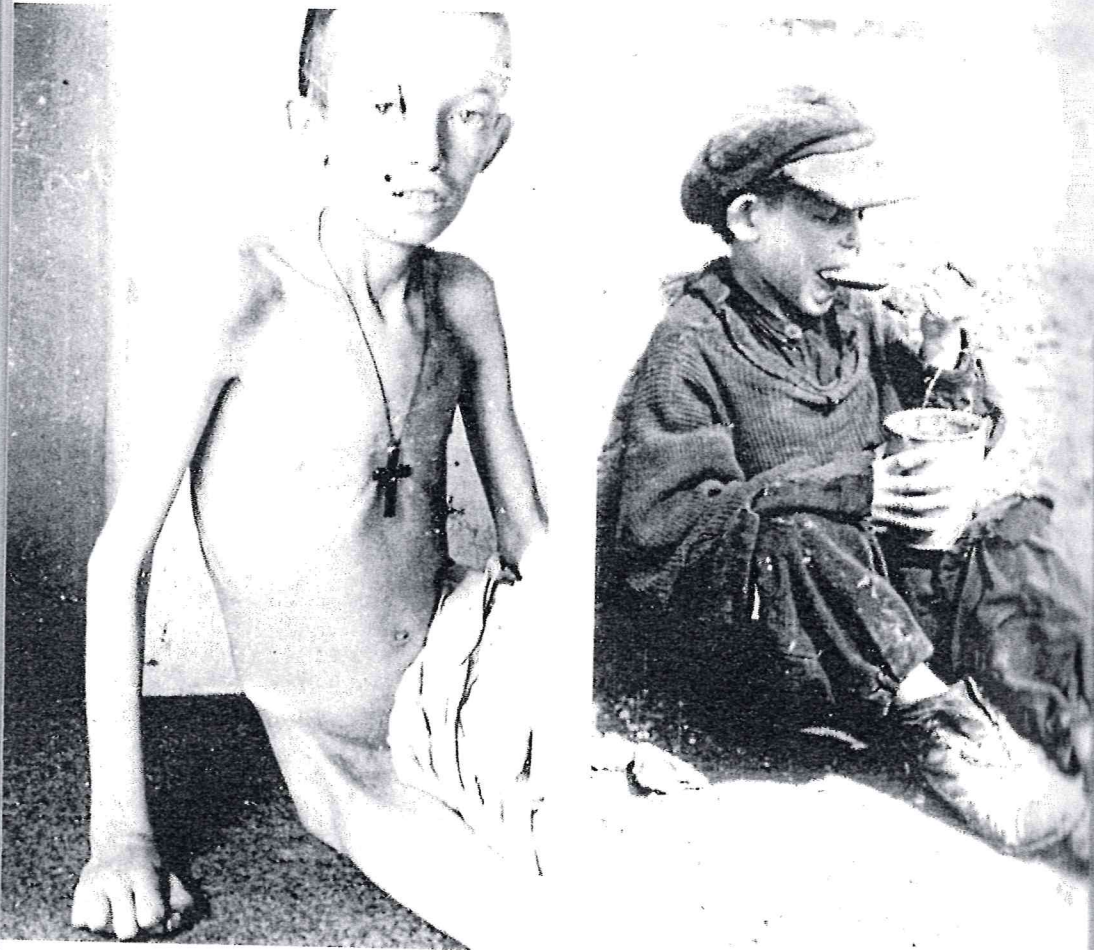
12b „Svou bronzovou kůži vystavují tetování, takže jejich umělecké, erotické a dokonce i etické potřeby jsou uspokojovány.“

13a „Bereme dřevěné umyvadlo, dostaneme hrnek horké vody, hrnek studené vody a kousíček smrdutého černého mýdla...“

13b „Byli přijati s příznaky pokročilé podvýživy a většina z nich zemřela v nemocnici...“

14a, 14b Polské děti vyfotografované těsně po amnestii, 1941

Ženy a děti

15a Mateřský pokoj v táboře: vězeňkyně kojí své děti

15b Táborové jesle: zdobení vánočního stromčeka

16a Nacpané baráky...

16b ... a korekce